

D O K T O R I É R T E K E Z É S

Nemzettudat és irodalomtanítás a gimnáziumban 1919-1949
között

/Két Petőfi-centenárius hatásnyomai az irodalmi tanköny-
vekben/

4082 C

Készítette: Vasné Medgyesi Piroska

József Attila Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

II. sz. Magyar Irodalomtörténet Tanszék

Szeged, 1987

D O K T O R I É R T E K E S É S

Nemzetstudat és iradalomtörténet a gimnáziumban 1919-1949
Készítette
/Két Petőfi-centenárium hatástanulmányai az iradalmi tankönyv-
veken/

B 2807

Készítette: Vassné Medgyesi Piroksa
József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
II. sz. Magyar Iradalomtörténet Tanszék
Szeged, 1987

I.

A KORSZAK VILÁGKEPE ÉS MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

A Horthy-korszak jellegzetes dokumentuma az a meghívó, amely az újjáalakult nemzeti hadsereg fővezérének és csapatainak budapesti bevonulására invitál. Az ünnepi rend kilenc pontban történő megállapítása gondos előkészületekről ad hirt; és minden pontosan a terv szerint történt.

Horthy Miklós Kelenföldön a vonatból kiszállva lóra ült, bevonulásának utvonala az Átlós uton át a Gellért térig vezetett. A Gellért Szálló főbejáratánál állt a szónoki emelvény, két oldalán világoskék magyarruhába öltözött városi hajduk tartották Budapest zászlóját. Az emelvénytől jobbra és balra tüzőoltók álltak sorfalat, jelen voltak a Budai Tornaegyesület sportolói és különböző iskolák tanulói. A szálloda előtti disztribünnél állt Matyasovszky főkapitány sötétkék diszmagyarban, Bódy polgármester meggyoszínű magyarruhában. Fél kilenckor felhangzott a diszinduló, a menet élén egy szakasz lovasrendőr közeledett, utána nyolc lovaskürtös, ezt követte egy huszárszakasz, majd mögöttük jött Magasházy László, Horthy szárnysegéde, őt követte a fővezér, néhány lépéssel mögötte Soós Károly tábornok vezérkari főnök és még néhányan a fővezérség törzskarából.

A szálloda előtt Bódy polgármester beszélt az érkezőkhöz, kérve, hogy ittlétük a belső békét, a testvéri megértést jelentse minden magyar számára. Utalt a lovagias, tiszta magyar szellemre, amely nem tűr gyűlölködést, pártoskodást, amely nem ismer osztály- és felekezeti különbségeket, csak egyet ismer, a magyar haza szeretetét;

"Ezt a fehér zászlót feltűzzük majd minden templomunkra, minden iskolánkra, minden középületünkre, ... hadd hirdesse fennen, hogy itt testvéri egyetértésben simulnak egymáshoz egy boldogtalan nemzet sokat szenvedett gyermekei." 1

Horthy válaszbeszéde folytatása volt annak, ami Szegeden nemegyszer elhangzott - mint a szegedi gondolat egyik fontos

pillére

"... Most tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost. Ez a város megtagadta ezeréves multját; ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, a nemzet színeit ...

Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához, ha szívéből, lelkéből szereti azt a földet, melyben őseink csontjai porladnak, szereti azt a rögöt, amelyet verejtékes kezekkel munkálnak falusi testvéreink, szereti a szent koronát, a kettős keresztet, szereti a három hegyet és a négy folyót, szóval magyar hazáját és magyar fajtáját." 2

Ezt követően felhangzottak a Himnusz hangjai, majd imádság következett, és a menet megindult a Ferenc József-híd felé. Ezalatt a hadsereg néhány repülője Horthynak a faluhoz intézett üzenetét szórta le Budapest utcáira. Felhívásában a parasztsághoz mint "őserényeink letéteményesé"-hez szólt.

A Parlament előtt Friedrich István miniszterelnök üdvözölte Horthyt és a nemzeti hadsereget, hangsúlyozván, hogy a nemzet már felébredt, erkölcsi ereje óráról-órára nő, és már megvan a fizikai ereje is a nemzeti hadsereg képében.

A misét Csernoch János hercegprimás pontifikálta, majd a magyar nők küldöttsége járul a fővezér elé, szónokuk Tormay Cecile volt. Ezt követően beszédet mondott a református és az evangélikus egyház püspöke is, aki metaforikusan villantotta fel ismét az előző beszédek lényegét:

"Látom e zászló nyomán a magyar szentkorona fényét ismét átragyni egyik határtól a másik határig, Kárpátoktól le az Adriáig." 3

Az egyházi méltóságok a zászlót megáldották, majd az Operaház énekkara a katonai zenekar kíséretében elénekelte a Himnust. Végezetül fiatal lányok köszöntötték Horthyt, s a Rákóczi induló hangjaival az ünnepség befejeződött.

Az Operaház diszeloádása az események méltó folytatása volt; a nézőteret, amelyet a Kommün hónapjaiban a "félrevezetett tömeg" töltött meg, ez alkalommal "magyar urak és hölgyek foglalták el" - írták a korabeli lapok. 1919. november 16., Budapest

megszállásának napja Friedrich István miniszterelnök palotájában adott estéllyel ért véget. Az említett nap eseményei jelképesen sűritik magukba az előzményeket, ugyanakkor előrevetítik a következményeket is.

A magyar nemzet történetében többször voltak olyan események, amelyek megváltoztatták nemzeti történelmünket, és egész nemzedékek életére kihatottak; századunk bővelkedik ilyen eseményekben.

Az első világháború a központi hatalmak, tehát az Osztrák-Magyar Monarchia vereségével is végződött, a háború és annak elvesztése kiélezte és felszínre hozta a társadalmi, az osztály- és nemzeti ellentéteket. A polgári demokratikus forradalommal létrejött független Magyarország ezeket az ellentéteket megoldani nem tudta. A Monarchia romjain létrejött államok a Tanácsköztársasággal szembeni hódító céljaikat nemzeti érdeként tudták elfogadtatni, ezért a lakosságuk jelentős része támogatta politikájukat. Fokozottan igaz ez a tény Románia esetében, ahol a Tanács-Magyarország ellen folytatott ellenforradalmi háborút Nagy-Románia megteremtésének céljával kapcsolták össze.

A háborúból az antant került ki győztesen, ők és a hazánkkal szomszédos országok vezetői összefogtak, hogy ezt a számukra nyugtalanító forradalmi rendszert felszámolják. Az antant hatalmak - mindenekelőtt a franciák - várták a magyarországi kibontakozás irányát, mivel különböző erőtlén kormányalakítási kísérletek történtek Pesten /Peidl-, Friedrich-kormány/, azonban a hatalommal és katonai erővel is rendelkező kezdeményezés Szegedről indult, amelynek az első pillanattól kezdve jellemzője volt a kegyetlen terror. Szinte naponta tűntek el emberek - csoportosan vagy egyenként, de ez még kiegészült a "törvényes" eljárásokkal, és köztörvényes bűnözőként vonták felelősségre a tanácskormány funkcionáriusait.

A Monarchia összeomlása, a hadsereg szétesése, a háború elvesztése megtörte a tisztek többségének a tervezett karrierjét. Voltak, akik rokonszenveztek a létrejövő új társadalommal, és harcoltak érte a Vörös Hadseregben, a tisztek többsége azonban

szemben állt a tanács hatalommal, ezért is távoztak sokan Bécsbe, majd Szegedre. Korábbi életformájuk visszaállítását, a régi tiszti hivatás újjászületését az ellenforradalom győzelmétől várták, tehát az ellenforradalmi mozgalmak egyik fő bázisát ők alkották. Ugy vélték, azoknak kell a vezetést kézbe venniük, akik részt vettek a háboruban, harcoltak és véreztek, vagyis ez a tiszti gárda hivatott arra, hogy Magyarország sorsát alakítsa. Ők alkották a keresztény és nemzeti jelszavakkal deklarált nacionalista mozgalmak társadalmi és szociális bázisát, de az arisztokrácia és a középréteg egy része is csatlakozott ehhez az irányzathoz. Már Szegeden úgy szervezték a hadsereg alakulatait, hogy leszámoljanak a szocialistákkal, kommunistákkal, a polgári demokrácia októbristáknak nevezett hiveivel, mivel azt vallották, hogy olyan új társadalmi rendszert kell építeni, amely keresztény, igazságos és magyar lesz.

Az ellenforradalom új államhatalmat és politikai rendszert teremt, valami újat hoz létre, ezért keresi önmagát, identitását. Jellegzetes megnyilvánulási módja ennek a terror, amely egyúttal bosszút is jelent az elvesztett háborúért, az időlegesen elvesztett hatalomért, a szocialista forradalomért. A munkásmozgalom elleni terror összefonódott egy mélységében és hangvételében addig még nem tapasztalt antiszemita hullámmal is; a társadalmi bajokért a kommunistákra és a zsidókra háritották a felelősséget.

A belső bajokat a külső körülmények tovább súlyosbították: 1920. június 4-én a Párizstól 20 km-re fekvő Grand-Trianon kastélyban a magyar megbízottak aláírták a győztes hatalmak képviselői által szabott feltételek alapján a békeszerződést, amelynek értelmében az ország elveszítette területének 71 százalékát és a magyarul beszélő, magát magyarnak valló lakosságából három és fél millió embert.

A béketárgyalás magyar delegációjának egyik tagja, Apponyi Albert 25 perces beszédében, amelyet franciául, angolul és olasz nyelven tartott, nagy ékesszólással, imponáló erkölcsi erővel fejtette ki a magyarság álláspontját a békefeltételekkel szemben. Érvelésében központi helyet kapott a nemzetközi igazságosság és béke gondolata, amely nem kívánja meg, hogy soknyelvű ál-

lamok helyett egységesek jöjjenek létre, hiszen az új államok faji szempontból éppen úgy, vagy még jobban részekre lesznek tagolva. Már itt felmerült a kulturfölény gondolata, mert Apponyi úgy vélte, hogy az új határokkal a magyarnál alacsonyabb kulturájú népekre szállna a hegemonia. A régi Magyarország ezer éven át biztosította Közép-Európa békéjét, mert erre az országot organikus egysége képessé tette, azonban az új államok az egység egyetlen alapfeltételével sem fognak birni, és az irreidentizmus fogja aláaknázni őket. Végezetül hivatkozott a győzők jogára, az erőszakra, amely a mai olvasóban akaratlanul is felidézi Ady 1918-as dilemmáit:

"Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek:
Üdvözet a győzőnek."

Ez a győzőkről és legyőzöttekről szóló gyászbeszéd a Szózat-beli nemzethalál-képet villantja fel, a legyőzöttek nevében a győzőkhöz szól, azonban a vers mélyén a "vae victis"-elv fogalmazódik meg.

Apponyi ekkor még bizott az erkölcsi tényezők erejében és abban, hogy Franciaország, Anglia és Olaszország nem fogja veszélyeztetni erkölcsi fölényét az erőszak fegyverének alkalmazásával.

A belső tényezők azonban módosították a külső körülményeket, Horthy terrorja lehetetlenné tette, hogy a békeszerződés miatt amugy is zavart lakosság jövőbe néző, okosan mérlegelő, a nemzet érdekeit szem előtt tartó politikusokat neveljen ki, akik elérhették volna, hogy Magyarország kedvezőbb körülmények között kerülhessen ki abból az ideiglenes állapotból, amelyről már az 1920-as évek elején tudni lehetett, hogy annak újabb háború fog véget vetni.

Az uralkodó osztályok tiltakoztak a békefeltételek ellen, a megtagadás gesztusaként nemzeti gyászt rendeltek el, utóbb azonban mégis kényszerültek elfogadni, de nem mondtak le az elcsatolt területek visszaszerzéséről. Törekvéseik lényegét a kor népszerű írója, Herczeg Ferenc is megfogalmazta: a békefeltételekkel Magyarország ellenségei fel akarják darabolni Szent István királyságát, széttépik azokat a kötelékeket, amelyeket ezer év

történelme és maga a természet létesített a Kárpát-medencében. A Szent István-i gondolat végigkíséri a kor eszmei-ideológiai törekvéseit, hangoztatása szervesen illeszkedik a keresztény nemzeti eszme demagógiájának rendszerébe. Horthy igényelte az egyházak segítségét, és meg is kapta mind a katolikus, mind a református egyházi vezetők részéről a támogatást, sőt a református egyház még inkább hozsannázta az ő vallását követő kormányzót, aki elégedetten vette tudomásul, hogy az uralkodó osztályok és az egyházak támogatják őt és a keresztény nemzeti eszmét.

A keresztény nemzeti ébredés első megfogalmazója Prohászka Ottokár katolikus püspök volt, aki a Kultura és Terror című írásában szinte az ellenforradalom alaphangját adta meg, amikor a legyőzendő szocializmussal állította szembe a keresztény kultúrát. A keresztény jelszó alatt a katolikus és protestáns felekezetek együttműködését értette, de a szociális és politikai enciklikák katolicizmusán túllépett a fajelmélet és a szélsőséges nacionalista megnyilvánulások irányába, a nemzeti eszmét pedig faji, történelmi és erkölcsi tartalommal töltötte meg. A kereszténység és a nacionalizmus eszméjét nemcsak egyszerűen összekapcsolta, hanem a keresztény nemzeti eszme magyarázatát is "megalapozta":

"A kereszténység hite, izzó lelke, szeretete, nézetei, erkölcsé s motivumai alakították évszázadokon át a magyar életet. A nemzeti gyökér Ázsiából került, de az oltóág a kereszténység lett, s azóta az nem kettő, hanem egy, egységesen magyar, nemzeti s keresztény élet lett.... s amint a történelmi magyar lélek egységes, úgy nem lehet sehol elválasztó vonalat húzni a nemzeti s a keresztény betét között." 4

Valójában a keresztény nemzeti gondolat nem Ázsiában, hanem Szegeden, s nem Szent István korában, hanem 1919-ben született. Az ő teóriájában a kereszténység szembenállás a nem kereszténnyel, a nem keresztény pedig nemcsak ateistát, hanem zsidót is jelentett.

A trianoni békeszerződést követően az új államhatárok alapvetően megváltoztatták a magyar katolikus egyház 1918 előtti

szervezetét, hiszen az egyházmegyék közül csak a veszprémi, a székesfehérvári, a váci, az egri és a pannonhalmi őrizte meg érintetlenül a területét, más egyházmegyék részben vagy teljesen a határokon kívülre kerültek. A katolikus egyházat érzékenyen érintették a veszteségek, amelyek jelentős birtokokat jelentettek, ugyanakkor a hivek egy részének, plébániáknak, egyházi intézményeknek, iskoláknak az elvesztését is. Érthető, hogy a magyar főpapság mindent elkövetett, hogy a Vatikán ne szentesítse az új határokat, illetve az egyházmegyék megosztását tartsa provizórikusnak. Ezt csak részben sikerült elérni, az egyházmegyék nagy részét megosztották és elkülönítették, nem utolsósorban a Vatikán és a környező államok jó viszonyának kialakítása érdekében.

Már a fentiek miatt is érthető, hogy a magyar katolikus egyház támogatta a magyar kormányok revíziós céljait, hiszen a területi revízió egyet jelentett a korábbi egyházkormányzati struktúra reorganizálásával. A katolikus egyház szerves részét képezte a Horthy-rendszernek: állami, társadalmi, kulturális, oktatási és politikai téren egyaránt. Az ellenforradalmi rendszer katolicizmusát egyfajta reneszanszsnak tekinthetjük, amelyben barokk pompával virágzott ki ismét a katolikus egyház és annak a társadalom szinte minden részét átható közéleti tevékenysége /tudományos intézetek, irodalmi- és szociális intézmények, sajtó, iskolák/. A katolikus egyháznak a társadalomban betöltött szerepe, gazdasági pozíciói és az államhatalomban való részesedése egyértelműen azt bizonyítják, hogy szerves részét alkotta a rendszernek, lényegében azonosult a hatalommal.

A XX. század első harmada magyar katolicizmusának középpontjában Prohászka Ottokár állt. Tevékenységének tartalmi oldalát Sik Sándor jellemezte a legtalálóbban: "Prohászka legnagyobb, egyetemes jelentősége az a nagyszerű szintézis, amellyel harmonikus egységbe foglalta az egész tradicionális kereszténységet és a XX. század egész eleven kulturáját, amellyel kibékítő feleletet adott a korabeli ember legégetőbb problémáira...." 5

Szerepét, a társadalmi valóság iránti érzékenységét Adyéhoz érezte hasonlónak, annak ellenére, hogy egymással kibékíthetetlen vi-

lágot képviseltek, de ugyanabban a világban éltek, s azt mindketten rossznak, megújhodást szomjazónak érezték. Ady már Nagyváradon felfigyelt Prohászka reformkatolicizmusára /a népi törekvésekkel való azonosulás; hit a polgári fejlődésben; elzárkózás a multba fordulás elől; az egyház többet érintkezzen a világgal és legyen toleransabb a világ hibáival szemben/, de ő a népi ihletésű, európai horizontu polgári radikalizmus platformjáról volt antiklerikális. Az őseitől örökölt tradicionális kálvinizmusa párizsi élményeivel együtt vált intellektuális istenképének forrásává. Ő a liberalizmustól a polgári radikalizmuson át jutott el a forradalom igenléséhez, Prohászka a modernizmuson és keresztényszocializmuson át az ellenforradalomhoz.

Vállalta a nacionalizmus szélsőséges formáit.

"A hungarizmus alatt a keresztény magyarság védelmének megszervezését értem - írta. A magyar népet, a falvak, a magyar vidékek gazdálkodó ezreit is meg kell szervezni, talpra kell állítani.... Az intelligenciát, a középosztályt hasonlólag az élet feltételeihez kell segíteni." ⁶ Felismerte, hogy a középosztály, az értelmiség és az ifjúság mellett e politika tömegbázisa a birtokos parasztság lehet:

"A falvak népét földhöz kell juttatni. A magyarság ősi erejével ragaszkodik a földhöz, A hungarizmusnak is a földben van a gyökere." ⁷

Szavai egybecsengenek Horthynak a faluhoz intézett szavaival: "Falu népe, fajunk törzse, őserényeink letéteményese, hozzád száll köszönetem... Ha a te fehér házacskáidból kisugárzó őserő megtölti a kőpaloták és munkásházak lakóinak szívét is, akkor Magyarország nagyobb és hatalmasabb lesz, mint valaha." ⁸

Szabó Dezső is a parasztságban látta a nemzeti megújulás gyökereit: ".... a magyar parasztban, a magyar népben van az ősi psziché minden értéke, minden alkotó ereje: a mi elpusztíthatatlan erőnk az, amit Keletről, Ázsiából hoztunk, az őstalaj Ázsia." ⁹

Az 1920-as évek legfőbb törekvése a konszolidáció, az egyes osztályok és rétegek megnyerése, a 30-as évek a második világháborúra való készülődés évei, amivel szükségképpen együttjárt a hitleri Németország felé való orientálódás. Ebben a stratégiában

voltak olyan feladatok, amelyeket a református egyház tudott a legideálisabban megoldani, hiszen teológiai-ideológiai tartalma igazodott a reakciós erők programjához.

A rendszerben rejlő kedvező adottságok kellő kiaknázására a magyar református egyház rendelkezett egy olyan vezető személyiséggel - Ravasz László személyében -, aki képes volt áttekinteni a lehetőségeket, és élni tudott ezekkel.

Ravasz a kor embereszményét Tisza Istvánban látta, "akiben az egész korszak befejeződik és meghatározódik; gránitcsucs, ahol a hegység végetér; a mult fejlődésének teteje, cimere és enigmája, de egyszersmind prófécia, amely belenyulik a jövőbe..

.."¹⁰

E portré alapján plasztikus képet kapunk a Horthy-Magyarország osztályszerkezetéről is, és arról is, hogy milyennek szeretné látni a püspök a legfontosabb osztályokat és rétegeket.

"Ő a magyar közéleti embernek típusadója, de látom benne a magyar katonát és a magyar parasztot is. A magyar intelligenciának éppen úgy példája, amint ősképe a magyar munkásnak."¹¹

A református egyház vezetői gyakran hirdették vallásukat magyar vallásként, mivel befolyási területük elsősorban tisztán magyarlakta területekre terjedt ki, így a nacionalizmus kérdésében nagyobb hatás kifejtésére nyílt alkalmuk.

Ravasz László az Országos Református Lelkészegyesület gyűlésén 1939-ben így beszélt:

"Isten kezünkre bizott kétmillió magyart, mégpedig nem elegyített, kevert, átmeszelt és ki- vagy beolvasztott magyart, hanem törzsökös, tisztavérű, tisztalelkű magyart, ennek a népnek a magvát."¹² Ez a sértő megnyilatkozás azonban már tulmutat a nacionalizmuson, a fajelmélet jelzi benne magát. A 30-as évek végén a hivatalos kálvinista politika kétségbevonta a "nem keresztyének" jó magyar voltát, 1938-ban Ravasz László már arról beszélt, hogy az István király által teremtett nemzeti egység azt jelenti, hogy "nem lehet ezen a földön olyan keresztyénség, amely nem magyar, és nem lehet ezen a földön olyan magyarság, amely nem keresztyén."¹³

Az ő felfogása szerint elsődleges a kálvinizmus létrejötte, belő-

le vezeti le a nemzeti kulturát, a nacionalista ideológiát. Így lesz a kálvinizmus magyar vallássá, a református magyar pedig a legkülönb magyarrá. Ez a szemlélet játszik szerepet a nemzet-fogalom meghatározásában is - a nemzet örök, isteni eredetű kategória, amelyet a reformáció újra megtalált. A lelki egységet tartja a legfontosabb összetartó tényezőnek, hiszen a magyar nemzetben különböző népek élnek, de a nemzethez tartozik mindenki, aki hordozza és továbbadja ennek a lelki egységnek a hagyományait. A nemzet fogalmának meghatározásakor szükséges volt a vele rokon kategóriákhoz való viszony tisztázása is. Mindenekelőtt a faj fogalmát kellett kifejtenie: azokat az állandó testi és lelki vonásokat tartja fontosnak egy embercsoport életében, amelyek öröklés útján származnak át, és a csoport minden tagját egyetemlegesen jellemzik. A faj fogalmánál is fontosabbnak tartja a népiség fogalmát, amely szintén egy szellemi közösség, tehát sorsközösség is, azonban nem a nép a végső kategória, hanem a nemzet, mert egy nép csak akkor válik nemzetté, ha életét erkölcsi és szellemi törvények irányítják. A magyarság misztifikált nemzet-fogalmát áthatja a politikum, a nacionalista-irredenta politika szolgálatának célja:

"Istennek különösen megáldott népe a magyar. Szép, uri fajta, született előkelőség, az erő és kellem rokonszenves és méltóságos vetülete. Elméje világos, sőt ragyogó, képzelete színes és élénk, kedélye mély és gazdag, ereje hihetetlen teljesítményekre képes. Arra termett, hogy egyéniség legyen...." 14

Érveinek társadalmi szerepe világos: igyekszik kimutatni, hogy a Kárpát-medencében a magyarság jogosult egyedül az uralkodásra. Ravasz László is csatlakozik a Szekfü-féle szellemtörténeti irányzat álláspontjához, de nála a szupremácia-elv kiegészül a kálvinizmus érveivel:

"....a magyarság félig természet, félig szellem.... Embertani, földrajzi tényszövedék...., de ugyanakkor szellem is a magyarság, mert egy nép életében, alkotásában, észjárásában, jellemében és történelmében jelenik meg.... Azonkívül a magyarság sors is, ésszerűtlen és megdöbbentő összefüggése embernek és világnak, állandóságnak és erőhatásoknak, lényegnek és formának,

eleveelrendelésnek és szabad akaratnak, egyszóval olyan valami, ami átnyulik a metafizikai megismerések világába." 15

A Trianon utáni időszak az értékválságok kora hazánkban; a megváltozott körülmények között új tájékozódási pontok keresése vált szükségessé, a nemzet kereste önmagát, léte értelmét, múltját és jövőjét. Az uralkodó osztályok az ellenforradalom révén szerezték meg a hatalmat, s ez egy vesztes háborút követő, súlyos feltételek között megkötött békeszerződéssel járt együtt. Ilyen történelmi-társadalmi szituációban a nacionalizmus szükségképpen sovinizta formában jelent meg, és ebből az irredenta nacionalizmusból szükségképpen fakadt az antiszemitizmus is. Ebben a kérdésben mindkét egyház elmarasztalható módon foglalt állást, Ravasz például nem az antiszemitizmust, hanem "csak" az oktalan antiszemitizmust ítélte el; a zsidóüldözés egyházi élharcosai azonban a római katolikus egyház képviselői, főleg a jezsuiták voltak. A hivatalos politika és az egyházak törekvése egybeesett, ideológiai szempontból pedig a vallás társadalmi szerepe különösen jelentős volt a két világháború közötti időben, mivel önálló filozófia a közép-európai országokban nem jött létre.

A művelődéspolitikai alapelvei is szervesen kapcsolódnak a kor törekvéseihez, a kulturfőlény-program szerves része volt az uralkodó osztályok sovinizta politikájának. Klebelsberg Kunó kulturpolitikai elgondolásának alapja az a meggyőződése volt, hogy a nemzetet a háboruban és a békekötésnél szenvedett vereség nyomán kialakult válságos helyzetéből csak kultúrájának hatványozott fejlesztésével, a szomszédnépek felett korábban kivívott kulturfőlényének biztosításával lehet kivezetni és újra felemelni. Hitt a kultúra nemzetmegmentő és államfenntartó erejében, a művelődést eszköznek tekintette a magyar nemzet jogainak visszaszerzésére. Kidolgozta a Nagy-Magyarországhoz vezető szellemi hadjárat tervét, a szellemi elit kinevelését tartotta a legfontosabb lépésnek, ezért támogatta a tudományos intézményeket, fejlesztette a felsőfokú oktatást, lehetővé tette a külföldi ösztöndíjakat a magyar tudósok számára. Személyi kérdésekben a magasabbrendű szelekció szempontja vezette, ez érvényesült mind a tudomány-, mind a művészetpolitikájában. Tevékenységéről megoszlottak a vélemények.

Hóman Bálint nagyra becsülte ujító szellemét, amely átfogta a kulturális élet minden szintjét; ő úgy vélte, hogy Klebelsberg Mátyas, Bethlen, Pázmány és Széchenyi példájából merített, amikor szellemüket idézve a nemzeti kultúra fejlesztéséért, elmélyítéséért és európai kapcsolataink kiépítésén munkálkodott. Voltak, akik a magas kultúra egyoldalú fejlesztésével és a külföldi tudományos kapcsolatok túlértékelésével vádolták, tevékenységével Szabó Dezső sem értett egyet, olyannyira, hogy még a pozitív törekvéseket is negatívnak láttatta polémiájában. ¹⁶ Véleménye szerint Klebelsberg engedte germánosítani a magyar közoktatást; rátelepített Szeged és Pécs nyakára egy-egy súlyos egyetemet azzal az érveléssel, hogy ne szaporítsuk a szellemi proletárságot; az osztrák és német egyetemi ösztöndíjakról is elmarasztalóan szólt, mert a magyar és német psziché közti különbség olyan erőteljes, hogy a magyar lélekre semmiképp nem lehet pozitív hatású a német kultúra; a magyar falu kulturális kiépítésével sem volt elégedett.

Szabó Dezső kulturfőlény-elmélete más indíttatású, ő úgy gondolta, hogy aki a magyar kulturfőlénynek akar kulturpolitikát csinálni, annak először is azt kell vizsgálnia, hogy melyek voltak a múlt folyamán a magyarság sajátos erői, hajlamai; melyik rétegben vannak a faj legmélyebb kincsei; hogyan lehet a faji pszichére hatni; milyen lehetőségeket kell neki nyújtani, hogy minden értéke felszínre jöjjön. Az ő koncepciójában a "Kulturfőlény az illető faj vagy nemzet sajátos erőinek ősirányu megnyilatkozása, s így az illető nemzet vagy faj legmélyebb arca ismerszik meg benne." ¹⁷

Szerinte a németeknek kulturfőlényük van a zenében és a filozófiában, de nincs az irodalomban, különösen nincs a lírában és a regényben. Az oroszoknak kulturfőlényük van a regényben, az amerikaiaknak a gyáripar területén, a magyaroknak pedig a népművészetek és a népköltészet terén, ezért úgy gondolja, hogy ez minden kulturfőlényünk alapereje és forrása. Ezért kifogásolta, hogy Klebelsberg kulturpolitikájában nem kapott elég hangsúlyt a népi kultúra, hiányolta a népművészet, a dal, a zene, a tánc kellő propagandáját; az elcsatolt területek és az amerikai ma-

gyarság szellemi életét sem látta megnyugtatónak. Elégedetlenségét fejezte ki amiatt is, hogy drágák a tankönyvek és a tandíjak, ez pedig akadályozza, hogy a magyar parasztságnak és munkásságnak a gyermekei tehetségük szerint helyet kapjanak a közép- és felsőoktatásban, pedig az ő felemelkedésük lenne az egyetlen mód arra, hogy a középosztály egészségesen regenerálódjék. Szabó Dezső felfogása az osztályszempont megfogalmazásában rokon Hóman Bálintéval, aki úgy véli, hogy "Korunk nagy társadalmi evolúcióját csak a társadalmi rétegek közt fennálló ellentétek kiegyenlítésével, a gazdasági és műveltségbeli különbségek nivellálásával terelhetjük helyes irányba." 18

Ez a kiegyenlítő munka az arisztokrácia és a nép, a nagytőke és a munkás közé ékelt középosztály történeti hivatása, de bűnösnek tart minden olyan gondolatot, amely valamely osztály javára egyoldalú osztályuralmat akar létesíteni. Tagadja az osztályharcot, amely - szerinte - a fejlődés és a történelem tényeit nem ismerő tudósok agyának torzszülötte, mert a történelem arra tanít, hogy a nemzetek életének egészséges fejlődése mindig az osztályok békés együttműködésén, nem pedig az osztályharcon alapul.

Hekler Antal Aristotelésre hivatkozva fejti ki hasonló gondolatait. Ő is úgy gondolja, hogy legszilárdabb az állami élet és legmaradandóbb annak a rendje akkor, ha az erős középosztályra támaszkodik, mert ez az osztály az ellentétes osztályérdekek kiegyenlítésére hivatva biztosítja az állami rend állandóságát, vagyis ő képviseli a forradalmi szélsőségekkel szemben a nemzeti konzervatizmust. E hivatás betöltésére a középosztályt a lelki-sége teszi képessé, amely generációkon át egybeforrt a nemzet sorsával. A középosztály problémája tehát nem osztálykérdés, hanem nemzeti probléma, annak válsága pedig egyben a nemzeti lélek válságát jelenti.

A kulturfőlény fogalmát szerinte sokan leszűkítik, és elsősorban az értelmi műveltségre gondolnak, pedig az ismeret és tudás önmagában még nem jelent kulturát. A kultúra az egész ember problémája, amely annak teljes szellemi és erkölcsi lényét felöleli. Tehát a helyesen értelmezett kulturpolitika célja az egyes ember

kiművelése és nevelése útján az egész nemzet szellemi és erkölcsi színvonalának emelése. Ezért kap az ő elgondolásában is nagy hangsúlyt a nevelés, ami a legfontosabb nemzetmentő, jövőt építő munka.

Gömbös Gyula miniszterelnök az 1932-ben elmondott országgyűlési bemutatkozó beszédében hasonlóképpen érvelt: "A kulturpolitikának is szervesen bele kell illeszkednie a nemzet életébe. Ez nem külön terület, ez a nemzeti célok szolgálatába kell, hogy álljon Nem tanítani, hanem nevelni kell. Erre helyezem a hangsúlyt" 19

Hekler szavai szinte továbbépítik a gondolatsort: "A magyar jövő a magyar ifjúság lelki fölszereltségétől függ, a magyar ifjúság lelki integritása nélkül a területi integritás sohasem válhat valósággá." 20

Végezetül Apponyi Albert szavai hadd erősítsék meg az új nemzedék egyöntetű világnézetének megfogalmazására és kialakítására történő kísérleteket:

"A Magyarországgal történt igazságtalanságok kiigazításához ragaszkodni etikai kötelesség, mely alól nemzedékek multján sem tekinthetjük magunkat feloldozottnak. Az ifjúságra itt egy szent örökség száll, és úgy lesz Isten áldása rajta, amint azt teljesíti... az emberiség békevágyának tekintetbevételével, tehát ha kell, türelemmel, de arról soha le nem mondvá." 21

Mivel nyilvánvaló volt, hogy a trianoni békeszerződés revíziója egyelőre nem lehetséges, Klebelsberg nem a kard, hanem a kultúra elsődlegességét hirdette, mondván, hogy Magyarországnak kulturális téren kell először kivívnia fölényét az utódállamokkal szemben, ezzel is bizonyosságát adva ezeréves határaihoz való elidegeníthetetlen jogának.

Az egyharmadára csökkent ország a háboru előttinél arányaiban jóval több pénzt fordított kulturális célokra, és ez a tudatos közművelődési program igen pozitív eredményeket hozott: új iskolák épültek, javultak az oktatás feltételei, az analfabéták aránya 15 %-ról 10 %-ra csökkent; 1930-ban a hat éven felüli lakosság 90 százaléka tudott írni-olvasni /ez az arány kelet-európai mérce szerint igen

kedvezőnek mondható a korabeli statisztikák alapján/.
Ez a kulturpolitika szerves kiegészítője volt az 1920-as évek politikai-gazdasági konszolidációjának, de a neonacionalizmus és a revízió eszméjének is.

II.

OKTATÁSPOLITIKA

A szellemi elit kialakításának részeként fontosnak tartották az egész iskolarendszer megújítását, a műveltség korszerűsítését.

Kornis Gyula, a kor tekintélyes politikusa, kulturpolitikusa és pedagógusa abból a tételből indult ki, hogy az egészségesen működő nemzeti közösség szerkezetileg hármas tagozódású: van egy alsó, egy középső és egy felső rétege, így az egészséges iskolarendszer is ezt a hármasságot kövesse, vagyis mindenki a "neki megfelelő" műveltségben részesüljön. Tehát nemcsak feltételezte a kasztrendszert, hanem bizonyos mértékig konzerválni is akarta, hiszen a kiegyezés után létrejött hármas tagozottságú iskolarendszer fenntartását tűzte ki célul.

Különösen nagy hangsúlyt kapott a középiskola megújulásának szükségessége, mivel a "középiskola a nemzeti életben vezető szerepre hivatott értelmiség nevelésére szolgáló iskolafaj, amely nem szakműveltséget ad, hanem a nemzet korszerű művelődési eszményének és színvonalának megfelelő általános műveltséget, amelynek birtoklása képessé tesz a magasabb értelemben vett szellemi munkára, a tudományos tanulmányok folytatására és az élet szerteágazó problémáinak megítélésére" - írja Hóman Bálint A magyar középiskoláról szóló munkájában.

A középiskola tekintélye megnövekedett, társadalmi funkciója kibővült, mivel a középiskolai bizonyítvány potenciálisan előlegezte a társadalmi felemelkedést: egyrészt az értelmiséghez való tartozás lehetőségét, másrészt belépőt adott az "uri" pályák elnyeréséhez.

Mivel a Horthy-rendszer fő bázisa a tradicionálisan konzervatív középosztály volt, érthető, hogy a kor művelődéspolitikája nagy figyelmet fordított az utánpótlásra, hiszen az egyik legfontosabb cél a rendszerhez hű értelmiség nevelése és kialakítása volt.

A Horthy-rendszer huszonöt éve alatt négy középiskolai törvény látott napvilágot, kettő az 1920-as, kettő pedig a 30-as években.

A 20-as évek egyik legfontosabb alapelve a differenciálás volt, az 1924. XI. tc. alapján megszervezték a humán műveltséget adó gimnázium és a természettudományos műveltséget adó reáliskola között álló, mindkét műveltségi elemet egyesítő iskolatípust, a reálgimnáziumot. Az 1926. XXIV. tc. a leányközépiskolát differenciálta a fiuközépiskolához hasonlóan: a latinos leánygimnázium mellett létrehozta a természettudományokra és a modern nyelvekre nagyobb gondot fordító leányliceumot, amely a leánygimnáziummal azonos módon jogosított továbbtanulásra. A differenciálás szükségességét a törvény alkotói - Klebelsberg és Kornis - egyrészt azzal indokolták, hogy az emberi tudásanyag folytonos növekedésével megnövekedett a tanulók túlterhelése, másrészt hivatkoztak a tanulók egyéni hajlamainak különbségére és a kultúra, a műveltség uniformizálásának veszélyeire.

A 30-as évek törvényei az előzőekkel ellentétes irányú törekvéseket valósítottak meg, lényegében mindazt megszüntették, amit a 20-as években létrehoztak. Az 1934. XI. tc. minden differenciálást megszüntetett, az egységes gimnázium és leánygimnázium lett ismét az uralkodó iskolatípus, vagyis a differenciálás ellenpontjaként az uniformizálás igénye került előtérbe. A 30-as évek változtatásait már az új politikai viszonyok tették szükségessé. Hóman Bálint - akinek példaképe Mussolini volt - a 30-as évek követelményeire utalva kijelentette, hogy "miként a tudományban és a nemzetpolitikában, az oktatásügy terén is a szintézis, az összefogás, az egységesítés irányában kell haladnunk." ¹

Az 1934-es középiskolai törvény szerves része volt a Gömbös-kormány 1932-ben megjelent Nemzeti Munkatervének, mely hangsúlyozta a magyar faji sajátosságokban gyökerező egységes magyar világnézet kialakulását szolgáló kulturpolitika szükségességét.

A közoktatás lényeges kérdéseinek megkerülésével végrehajtott reformok nem voltak népszerűek sem a pedagógusok, sem a közvélemény előtt. Az előbbiek fontosabbnak tartották volna életkörülményeik javítását, az utóbbiról szólva említést érdemelnek Szabó Dezső szavai, aki ugyan a maga szemléletének megfelelően a középosztályt nevelő középiskola és egyetem "hungarizálását" szorgalmazta, de a kor kulturpolitikájának antidemokratikus jellegét és

ésszerűtlenségét nemegyszer bírálta:

"A mai reform kupán üti a tegnapi reformot, hogy ő is hasonlóan járjon a holnapi reformnál. Minden új miniszter vagy más világnézeti legfőbb hatalmasság igyekszik egy pár reformnyit penderíteni a közéleti bajuszán. A szegény magyar középiskola pedig sóhajtván irigylő a városligeti pofozógép nyugodtabb sorsát." ²

1938-ban született meg a gyakorlati középiskolákról szóló törvény /1938. XIII. tc./, amely a gimnáziumnál egy gyakorlatibb jellegű iskolatípus tervét dolgozta ki. Létrehozását részben politikai, részben gazdasági tényezők sürgették. A gazdasági válság súlyos munkanélküliséget idézett elő az értelmiség körében is, tehát kézenfekvő lett volna csökkenteni a középiskolai tanulókat és az egyetemi hallgatók számát, azonban a társadalmi igény és a kulturfőlény szempontjából mindez nem látszott kívánatosnak, így került előtérbe a gyakorlati középiskolák ügye. Két okból is. Egyrészt - mivel gyakorlati képzést ad - a továbbtanulásra jelentkezők egy részét magához vonzza, tehermentesíti a gimnáziumot, ezáltal csökkenti az egyetemre törekvők számát. Másrészt a zsidókérdés oldaláról közelítették meg a problémát: a gazdasági nehézségek megoldását - többek között - a zsidóknak a gazdasági életből való kiszorításában látták, úgy gondolták, itt az ideje, hogy a keresztény középrétegek ne idegenkedjenek többé a tradicionálisan nem urak pályáktól: a kereskedelemtől, a gazdasági munkaköröktől, és felkészüljenek az őrségváltásra /a zsidótörvények már készülőkben voltak/.

A gyakorlati intézkedésekkel párhuzamosan megindult az ellenforradalom nevelési eszményének kidolgozása, a művelődéspolitikusok irányadónak tekintették a kor általános politikai vonalát, a valláserkölcsei és a hazafias nevelés fontosságát hangsúlyozták. Külön rendelet szabályozta a vallásoktatás, a hazafias nevelés módját és elveit, a tanulók iskolán kívüli nevelését /cserkészmozgalom/, Horthy Miklósné védnöksége alatt megalakult a Magyar Jövő nevű ifjúsági irodalmi mozgalom, amelynek az volt a feladata, hogy maga köré gyűjtve az ifjúsági írókat és művészeket, minden területen a nemzeti eszme és az integritás kultuszát, a fajszereket és a hazaszeretetet erősítse.

Emlitést érdemel a nemzeti imáról kiadott miniszteri rendelet, amelynek bevezetése megállapítja, hogy Magyarország nemsokára régi nagyságában és erejével fog visszatérni a történelembe. Ennek az érzésnek az ébrentartására elrendelte a miniszter, hogy A magyar Hiszekegy minden alsó- és középfoku iskolában hangozzék el a tanítás kezdete előtt és a tanítás befejezése után. A nemzetieskedő Papp-Váry Elemérné - Sziklay Szerena alkotását verse-lők korában Kosztolányi is szükségét érezte, hogy - velük ellen-tétben - ujrafogalmazza magyarságát:

"Magyar vagyok, minthogy magyarul irok
magyarul mondom ámuldozva: tej,
s magyarul mondom a halálos Áment,
Ha ingadozva hátradől e fej..."

/Magyar vagyok, minthogy magyarul irok/

Még 1920 elején megalakult a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, amelynek alapszabálya leszögezte a tanárság legfontosabb feladatait: a nemzeti érzés és a hagyományok ápolását kérlelhetetlen parancsként hirdessék, az ország történeti és földrajzi egységének tudatát tartsák ébren és fejlesszék cselekvőerővé. A pedagógiai folyóiratok is a nemzeti tudatosság kialakítását sürgették, a nevelés szellemét illetően pedig hangsúlyozták, ha keresztény volt eddig, ezután legyen még keresztényebb, ha magyar volt, legyen még magyarabb, vagyis a jövő középiskolája legyen minden izében keresztény és magyar.

Nem véletlen, hogy sok bírálatot kapott a dualizmus korának nevelési felfogása, amely a liberalizmus szellemétől áthatva az individualisztikus művelődési eszményt állította középpontba, és valóban szembetűnő volt benne az oktatás primátusa /de vajon nem épp ez, a gondos munkavégzés, a példamutatás és példaadás a nevelés lényege?/.

Kornis Gyula a nemzeti nevelésnek három fő feladatát emelte ki: a nemzeti érzés ápolását, az ifjúság lelkének megóvását az internacionalizmus szellemétől, a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítását, hungarizálását, így fonódott össze a keresztény-nemzeti nevelésben az irredentizmus, az antiszocializmus és az antiszemitizmus.

Klebensberg neonacionalizmusnak nevezte a keresztény-nemzeti ideológiát, neonacionalista nevelésnek a hazafias és vallásos nevelést, így különböztette meg a háboru előtti nacionalizmust a háboru utánitól, mivel az utóbbinak lényegesen új elemei is voltak: az irredentizmus és a szocialista eszmék elleni harc. A magyar nacionalizmus korábban a függetlenségi törekvésekben realizálódott, a háboru után a hazai és a nemzetközi viszonyoknak megfelelően új célok szolgálatában állt.

Kornis is, Klebensberg is nagyra becsülte az egyházak szerepét a forradalom utáni "lelki szanálásban", neveléspolitikájukban nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyházi, kiváltképp a katolikus iskoláknak. Az állam és az egyház közti jó viszony, az egyházi iskolák támogatása a 30-as években is fennmaradt, sőt, amikor egyre nagyobb hangsúlyt kapott az iskolai munkában a nevelés, a felekezeti sajtóban az egyházak arról adtak hírt, hogy nevelőmunkájuk eredményesebb, mint az állami iskoláké.

Az 1920-as évek elején - a reálgimnáziumok létrehozásával - csökkent a világnézeti és politikai nevelés szempontjából legfontosabb tárgyak óraszámát /magyar, történelem/, egyedül a földrajz órák száma emelkedett a régi tantervhez képest. Nem az óraszám növekedett, hanem a tanítás szemlélete változott. Például a magyar irodalom tantervi anyaga az alsó osztályokban kibővült olyan költeményekkel, amelyek "a nemzet legújabb válságainak tárgyköréből valók" - Vargha, Szabolcska, Gyóni, Sajó, Végvári műveivel. A régi tanterv szerint az irodalomtörténet-tanítás Madáchcsal ért véget, az új tantervben az irodalmi olvasmányok köre és az irodalomtörténet az újabb kor irodalmát is felölelte. A történelem tanterv is az új szempontokhoz igazodott, a magyar történelem tanítására négyszer került sor: az I-II-III. osztályokban a magyar irodalmi olvasmányok körében, a III. osztályban önálló tárgyként is, a IV-VII. osztályokban az egyetemes történelemmel párhuzamosan, a VIII. osztályban pedig ismét önálló tárgyként, különös tekintettel a magyar társadalmi életre, egészen a legújabb időkig.

A földrajztanításban is hasonló változások történtek, míg korábban csak az alsó gimnáziumi osztályokban tanították Magyarországon

földrajzát, most a VII. osztályban is bevezették. Magyarország földrajza változatlanul a Kárpát-medence földrajzát jelentette, és ezt az elvet az 1927-es tanterv is hangsúlyozta: "Először mindig az osztatlan magyar földet kell megmutatni, azután össze kell hasonlítani a megcsonkított országgal." 3

A 30-as évek elejétől egyre több bírálat érte mind a tanterveket, mind a hozzájuk kapcsolódó utasításokat, elsősorban amiatt, hogy nem érvényesítik kellőképpen a nemzeti gondolatot. Kritika tárgyát képezte az intellektualisztikus és oktatáscentrikus iskolai munka, amely az ismeretnyújtásra koncentrálódik, és elhanyagolja a nevelést, a jellemfejlesztést.

Hóman Bálint, a Gömbös-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere több parlamenti beszédében hangoztatta, hogy a 20-as évekkel ellentétben nem új intézmények létesítését tartja a legfontosabbnak, hanem az erkölcsi- és jellemnevelést, a nemzetnevelő munkát. A differenciált középiskolai rendszert nem tartotta megfelelőnek, mert úgy vélte, hogy az akadályozza a felnövekvő nemzedék egységes világnézetének a kialakulását. Véleménye szerint a magyar értelmiség nevelése nem lehet sem humanisztikus, sem természettudományos; a műveltség európai színvonalon álló, de a leghatározottabban nemzeti jellegű legyen, tehát a tanítás középpontjában a tágabb értelemben vett nemzeti tárgyak álljanak /elsősorban a magyar nyelv és irodalom, a történelem, az állami-, társadalmi- és gazdasági ismeretek, a földrajz, a néprajz, valamint a hit- és erkölcsstan/. Ez az elképzelés összhangban állt Szabó Dezső kulturakritikájával, amelyben Klebelsberg művelődéspolitikáját bírálta. 4

Az új elvek az 1938-ban bevezetett tantervben kezdtek megvalósulni, amelynek utasítása a nemzetnevelésnek három - egymással összefüggő - fő területét állapította meg: a hazafias, az állampolgári és a szociális nevelést.

A hazafias nevelés középpontjában továbbra is az irredentizmus állt: "A magyar népet az isteni gondviselés a Kárpátok medencéjébe vezette. Ez a helyzet szabta meg a magyar föld és nép történetét...

Földje védelmében fejlesztette ki történeti hivatását, amely abban áll, hogy a nyugati műveltséget közvetíti kelet felé, azonkívül kiegyenlítő szerepet visz az őt környező fajok harcában." 5

Az Utasítások felhívta a tanárok figyelmét arra is, hogy a történeti Magyarország földrajzi helyzete, történelmi emlékei több lehetőséget nyújtottak a hazafias nevelésre, mint a szét-darabolt ország, amely kevésbé alkalmas arra, hogy a tanulóban nemzeti önérzetet fejlesszen, ezért is vált fokozottan fontossá a csonka ország iránti nagyobb szeretet és odaadás kialakítása, és az, hogy a Szent István-i birodalom szempontjából gondolkodzanak.

Az állampolgári nevelés célját abban látták, hogy meg nem alkuvó, kötelességüket teljesítő emberekké neveljék a tanulókat, hangsúlyozván a tekintélytisztelet és az engedelmesség fontosságát.

A szociális nevelés fő célja az volt, hogy a tanulók megértsék és megtalálják helyüket a közösségben, megismerjék az egészséges társadalom ismérveit, és kiformálódjék bennük a fenntartásához való ragaszkodás érzése.

Az Általános Utasítások abból az elvből indult ki, hogy a helyesen berendezett és vezetett iskolában - közvetlenül vagy közvetve - minden a nevelés érdekét szolgálja; nevelési eszményét pedig egyértelműen a katolikus lelkiületű magyar emberben látta.

A keresztény-nemzeti szellemű nevelésnek fontos részét képezte a cserkészlet, a cserkészek száma a 20-as évek elejéhez képest több mint háromszorosára növekedett /15 ezerről 50 ezerre/, arányaiban pedig igen jelentős volt a középiskolások száma /kb. 1/4 része/. A Magyar Cserkészszövetség hangsúlyozta, hogy a cserkészlet ugyan nemzetközi mozgalom, de minden országban nemzeti jellegűnek kell lennie. Ezzel összhangban fogalmazták meg programjukat: "A csonka ország életképtelen, az igazi Magyarországnak csak szomorú gunyképe; mindaddig, amíg az ország integritása helyre nem áll, Magyarországon minden csak ideiglenes lehet, és minden magyar gondolat mélyén ott kell dolgoznia mint irányi-

tóerőnek a nemzeti feltámadás gondolatának." 6

Fontosnak tartották, hogy a cserkészzet keretén belül is a nevelés vallásos szellemben folyjon, mert "másra építeni, mint Istenre, annyi, mint homokra építeni." 7

Sokat foglalkoztak testedzéssel, ügyességfejlesztéssel, mert vezetői hangsúlyozták a játék, a kirándulás, a barkácsolás fontosságát, mivel belátták, hogy tisztán vallásos és politikai motívumokkal nem lehet az ifjúság lelkét megragadni.

A cserkészetet a leventeképzés egészítette ki, amelynek feladata az volt, hogy az ifjúságot a magyar katonai erények szellemében - testben és lélekben - felkészítse a haza védelmének feladatára.

A hasonlóság mellett lényeges különbség is volt a két szervezet között: a cserkészzet nemzetközi jellegű és alapvetően pacifista mozgalom volt, amely elsősorban a lelket kívánta pallérozni, a leventemozgalom azonban - a 20-as években még burkoltan, a 30-as években egyre nyíltabban - a katonai kiképzésre és a politikai nevelésre helyezte a hangsúlyt, legfőbb célja pedig az ifjúságnak a háborúra való politikai felkészítése volt.

A Horthy-korszak középiskolai nevelése az ellenforradalom kezdetétől a rendszer összeomlásáig a keresztény-nemzeti ideológia alapján állt, azonban az azonos vonások mellett különbségek is mutatkoztak a 20-as és a 30-as évek törekvéseiben. A 20-as évek utasításai a nevelő oktatás, az intellektualizmus, a didaktikai materializmus szellemét sugározták, fő céljuk az volt, hogy a művelődési anyag módszeres feldolgozását elősegítsék.

A 30-as évek művelődési anyaga jobban idomult a nevelési célokhoz, előtérbe kerültek a kiemelten hangsúlyozott nevelési törekvések, mivel az akarat és a jellem fejlesztése fontosabbnak tűnt az értelem fejlesztésénél. Ebben a koncepcióban észrevehető nemcsak a fasiszta Olaszország, hanem a hitleri Németország nevelési eszménye is.

III.

MI A MAGYAR? KISÉRLETEK A NEMZETI KARAKTER MEGHATÁROZÁSÁRA

A háboru utáni magyar sors tragikus fordulata nyomán a nemzeti létproblémák előtérbe kerültek, a nemzetkarakterológiai kutatásoknak pedig az európai nacionalizmus áramlatai is kedveztek, mind többen foglalkoztak a magyarság jellemzésének kérdésével.

A magyar nemzetkarakterológia egyik legjelentősebb műve Prohászka Lajos A vándor és bujdosó című könyve, amelynek szerzője a magyar szellemiség legbensőbb metafizikai lényegének feltárását tűzte ki programjául. Abból az alapgondolatból indult ki, hogy "Minden nép-egyéniség másként hat és másként reagál a külső hatásokra; más az élmény- és más a kifejezésmódja.

Az élménynek és kifejezésnek kölcsönös megfelelését, mintegy egymáshoz - rendeltségét pedig magatartásnak nevezzük. Amit általában egy népközösség jellemén szoktunk érteni, az éppen ennek az életmagatartásnak sajátos módja és iránya....., amely a közösség eredeti képességeinek, hajlamainak a tárgyi világgal való kölcsönhatásában alakul ki." ¹

A továbbiakban a népközösség magatartásának kiindulópontját a közösség formájának nevezi, amely mindenkor az illető nép élete alakulásának belső törvényszerűségét jelenti, a forma pedig a népközösség sorsa is egyben. Ugy gondolja, hogy minden népközösség történetileg csak azt az utat járhatja, amely formájának sajátos lényegéből következik. A népközösségek történeti utját három tényezővel határozza meg:

1. az az élettevékenység, amelyet a közösség kifejt;
2. azok az események és hatások, amelyek kívülről érik;
3. azok az alkotások, amelyeket létrehozott.

E három történetalakító tényező együttes hatásait, lelki rokonságát és egymással való küzdelmét nevezi történeti sorsnak. Egy közösség sorstípusának vizsgálatakor a sors megnyilvánulási módjai a következők: milyen a közösség szubjektív szellemének életmagatartása? hogyan módosul ez a magatartás a lét egyéb formáival vívott küzdelmében? miképp befolyásolja ezt a magatartást az

objektív szellem dialektikája?

Ennek megfelelően jellemzi az egyes szellemi típusokat. A görögséget kifejező típusnak nevezi, mert a görög lélek tipikus megnyilvánulási módja az, hogy mindent kifejezni, szimbolizálni igyekszik, önmagát éppugy, mint környezetét.

A római szellem tipikus alapmagatartása a szervezett közösségre való törekvésben nyilvánul meg, alapélménye a rend.

A középkori közösségtípus meghatározását összetettebb feladatnak tartja, mert a V-XIII. század között Európa ugyszólván egyetlen népközösséget alkot, amelynek alapélménye a vallás, közös kifejező eszköze a latin nyelv és a latin életforma, közös objektívációja pedig az egyház, amelynek faji eredetre való különbség nélkül egyformán tagjai a nemzetek. Zarándok típusnak nevezi e szellemet, mert a legszembetűnőbb megnyilvánulásmódja a zarándoklás /zarándoklás a Kereszthez, az antik kultúra formáihoz, a lélek bensőségéhez, a spekulációhoz, a harchoz, az ünnepi csodához/.

A spanyol szellem őrizte meg legtovább a középkori típus jellegét, mivel a spanyol lélek alapélménye nem a tudományos igazolhatóság, hanem a vallás bizonyossága, azonban a nyugat-európai tudomány dialektikája elől végleg nem térhetett ki, innen ered az állandó feszültség a spanyol szellem magatartásában, melyet quijotista léleknek nevez. Cervantes megérezte azt az ellentétet, amely a spanyol lélek középkori magatartása és a modern környezete közt megnyilvánult, ezért nem véletlen, hogy a Don Quijote ebben a történeti helyzetben született meg.

A francia lélekben az élmény és a kifejezés mindenkor egybeesik, a francia lélek már eleve a kifejezés formáiban él át mindent, a lét benyomásait rendezett összefüggéssé szervezi, a forma tehát az élmény és a kifejezés törvényszerű egységét jelenti, ezért nevezi stilizátor típusnak.

Az angol közösség alapélményét a nemzeti kiválasztottság tudata hatja át, ebben válnak összefüggővé szellemének ellentétei. Az angol közösség történeti fejlődésének lényege a település /település tengereken és kontinenseken, eszmékben és intézményekben, politikai célokban és szokásokban/, a típus neve telepes. Az olasz közösség tipikus alapélményét a hagyományban keresi, a típus pedig humanista, mert nem a dolgok, tények érdeklik, hanem

mindig az ember.

A német vándor típus, mert alapélménye a változás ténye. A német a változást átéli, a változásból érti meg az állandót, az egész külső világban is szüntelen fejlődést lát. "... a németiségnek... épp befejezetlensége, magával elégedetlen volta és új formákért való szüntelen sóvárgása adja meg az erejét, termékenységet és belső gazdagságát", ² amely elsősorban nem az eredményekben, hanem a képességeiben nyilatkozik meg. Még keletkezésben lévő nép, amely keresi a maga létformáját, léte lényegét pedig az aktivitásban látja, mivel a véges leküzdésének vágya üzi. Prohászka hisz a német elhivatottságban, ezért véli úgy, hogy a németiségnek a maga történeti rendeltetését mindenképpen ki kell vándorolnia.

A német nagy ellentétéként jelenik meg a magyar, aki a világtól elzárva és elzárkózva bujdosóvá vált:

"S ennek a magányos vándornak van itt az európai végen, Nyugat és Kelet érintkező pontján egy örök vitatkozó társa - társa nem annyira vérben és szellemben, nem is elhivatásban és életszervezetben, mint inkább történeti sorsban - a magyar, ..." ³

Története első századaiban, a latin univerzalizmus hatása alatt fejlődve, szervező ereje és faji egészsége teljében még nem jelentett rá veszélyt a germán szellemiség. A tatárdulás után és a török uralom alatt azonban sorsközösséget kellett vállalnia Nyugat vándorával, és azóta Kelet és Nyugat között hanyattatva hontalanná, bujdosóvá vált saját hazájában a magyar. Prohászka véleménye szerint a bujdosótípus az európai aktivitásnak és a magyar inaktivitásnak az összeütközéséből fejlődött ki.

A magyarság lelki alkatának jellemzésekor a finitizmus szót választotta a szerző, mivel a magyar elzárkózottságával idézte elő az elnyomást, de az elnyomás még jobban fokozta benne az elzárkózás hajlamát, ezért érzi kalodaszerűnek a magyar létet. Amikor a magyar kultúra sajátosságait vizsgálja, a finitista lelakiséggel kapcsolatban újabb jellemvonásokra mutat rá, amely szerint a finitista lélek számára a végesség egyben véglegességet is jelent, vagyis a némettel ellentétben a dialektikára való képtelenséget.

Tehát a németiség jellemző vonásai a változó és a végtelenség

összefüggései voltak, a magyarságé ennek ellentétei: a változás alapelményével szemben a változatlan, a végtelenség vágyával szemben a végeesség szeretete.

A nemzetkarakter fogalmának meghatározására számos kísérlet történt, ezek különféle tendenciákat mutatnak. Az egyik szélsőséges irányt Milotay István képviseli, aki a középosztály jobboldali érzelmi rétegeinek eszmei-politikai utmutatójává vált. Cikkeiben a korlátlan egyeduralmi rendszer mellett tett hitet, melyet az uri középosztálybeli elit vezet, de egy szélesebb népi bázisra támaszkodik. Fajelméletében a magyarság kettős /török-ugor/ eredetére épített, eszerint a nemesség a török, a parasztság az ugor ág leszármazottja, az egészséges nemzeti élet pedig épp e kettő örökös kölcsönhatását feltételezi. "A nagyszerű faji tulajdonságokkal rendelkező, de a történeti változásoknak és vérkeveredésnek jobban kiszolgáltatott török ág megerősítését, felfrissítését a passzív, de ősbibb ugor faji medencéből." 4

Az önálló magyar fajelmélet kialakításának nehézségeit /pl. a soknemzetiségű régi Magyarország visszaállítására irányuló vágyakat nem lehetett egyértelmű magyar eszmével alátámasztani /Milotay a jó és rossz vérkeveredés elméletével próbálta áthidalni, amely alapul szolgált másik nagy nehézség, az egyeduralomra törő német és a magyar fajelmélet közötti ellentmondás feloldásához is. Véleménye szerint a modern európaisággal való kapcsolat fenntartása érdekében idomulni kell az olasz és a német fasizmushoz, mert az európai gondolatot már nem a dekadens nyugati demokráciák, hanem a fasizmus képviseli.

A fasizmus filozófiájának az alapja a fajelmélet, mindenekelőtt abban a formában, amelyben Chamberlain azt kialakította. Az a tény azonban, hogy egy tudománytalan és durván dilettáns világnézet uralkodóvá válhatott, kellett egy filozófiai légkör, az értelem iránti bizalom megrendülése, az irracionálizmus, a mítosz iránti fogékonyság. Ezt a filozófiai légkört az életfilozófia teremtette meg, amelynek Nietzsche mellett Dilthey volt a legfontosabb előfutára. Filozófiájában egyrészt továbbfejlesztette a pszichológiai és történeti relativizmust, s közelebb vitte a nihilista szkepszishez, másrészt az egyre szélsőségesebbé váló in-

tuicionizmus és irracionálizmus útján közreműködött abban is, hogy a filozófia az önkényes mitoszalkotás felé terelődjék.

A nemzetjellegrtani irányzat másik pólusának képviselői a náciizmus és a szélsőjobboldal ellen veszik fel a küzdelmet, központi egyénisége Szekfü Gyula. A német befolyás elleni küzdelem az ő koncepciójában a Szent István-i nemzetállam-felfogáshoz kapcsolódik, így fordul szembe az etnocentrikus nemzetfelfogással, és a politikai nemzetfogalom álláspontjáról harcol a szélsőjobboldal faji nézeteivel, s egyuttal védi a soknemzetiségű történeti Magyarország létjogosultságát, hangsúlyozza a magyarság Duna-völgyi vezető szerepét. Ő is elfogadja a nemzetkarakter fogalmát, de bírálja Prohászka Vándor és bujdosó-ját, amelyben - véleménye szerint - a "bujdosó" nem más, mint a német "vándor" fenyegetésétől félő, de e német mintaképet elérni vágyó, alsóbbrendűvé degradált magyar típus.

Ez az ambivalencia valóban érzékelhető Prohászka munkájában: "A vándorlás azonban az ifju lélek életformája. Akit még lehetőségek hívnak és akiben a megvalósulás ereje és életet gazdagító páthosza feszül. S ez a távolba szegődő akarat bizonynyal még ígért az öreg Európa számára." 5

Szekfü Gyula birálatában hangsúlyozza, hogy a némettel szemben alábecsült magyar nemzeti jellemkép azért sem meggyőző, mert a dzsentroid középosztály ismert hibáiból alakította ki a nemzeti karaktert, így azok nem bővíthetők ki egyetemes magyar vonásokká.

Hasonló nézőpontból bírálja, ugyanakkor méltatja is Prohászka könyvét Trócsányi György:

"...hogy kiken keresztül jellemzi Prohászka a magyar népközösséget: a magyar államiság keretein belül, a politikai vezetést, az országlás munkáját végző szellemi réteg struktúrája az, ami e könyvben előttünk áll." 6

Birálatá elsősorban a módszert érinti, de elmarasztalja a patológus vonások tulzott előtérbe állítását is. Méltatja azonban azt a szerzői törekvést, hogy a magyarság sorsát a németiséggel való kapcsolatában vizsgálja, mivel így ez a mű a német-magyar kulturközösség kulturmorfológiai vagy történetfilozófiai megala-

pozásának is tekinthető.

A 30-as évek végére kialakuló kemény magyarságtudat-kultusz kettős gyökerű: a magyarság száma csökken, felmerül a kipusztulás lehetősége és veszélye /Illyés Gyula, Németh László műveiben/, ugyanakkor a növekvő német agresszió is veszélyeket sejtet, kiváltképp a német kulturfölény, amelyről közben kiderült, hogy a magyart is szolganépnek tekinti. E kettős veszélyhelyzet érzete kényszeríti ki, sürgeti - a német gondolkodás analógiájára - a magyar nemzeti karakter megfogalmazását, a faj azonban nálunk erkölcsi kategória, amely a magyarságot mint történelmileg kialakult kulturát értelmezi.

"Mi a magyar? Felesleges vagy természetes kérdés ez? Ugy tör fel belőlünk, mint egy létprobléma, korszerűnek látszik és sürgősnek. Soha izgatottabban nem kérdeztük, mint ma." Ezekkel a gondolatokkal kezdi szép vallomását Babits Mihály, a homo moralis az 1939-re már kötetté rendeződő és Szekfü Gyula szerkesztésében megjelenő Mi a magyar? című esszégyűjteményben.

"Mi a magyar? Mit jelent ez a mi? mit jelent a magyar, és mit jelent itt a kérdőjel? ... Nem azt kérdezzük, ki a magyar, hanem hogy mi a magyar? Hogy ki az a magyar, azt tudjuk magunkról, hisz mi magunk vagyunk a magyar. De mi az a magyar, ami vagyunk? ... A magyarság lényege érdekel, az, ami benne sajátos és összetéveszthetetlen, ami mindentől megkülönbözteti." 7

A mondatok modalitása, a kérdések halmozása nem az írói tétovás grammatikai kivetítése, hanem a téma morális megközelítésének a bizonyítéka. Babits kiemeli, hogy magyar voltunk mibenlétének problémája mindig olyan történelmi szituációban került és kerül előtérbe, amikor a magyarság "önérzése" valamely okból bizonytalanná vált, vagy veszélyeztetve érezte magát. A bizonytalanság érzete készíti tehát a magyart, hogy tárgyilagosan mérlegelje önmagát, értékeit. Már a Magyar irodalomról szóló 1913-as tanulmányában kifejti, hogy "A magyar nép nem két-három fajtnak egyesüléséből keletkezett, mint például az angol, hanem számtalan apró fajtöredéknek egyetlen erősebb törzsbe való beolvadásából. Ekként lett egységesebb és mégis sokszínűbb sok más népnél. ... Az erősebb törzs, mely a többit beolvasztotta, igazában már

eltűnt a ráarakódott rétegek alatt, s tisztasága talán már történelmünk kezdetén is kérdéses volt.... Egységét azonban ráhagyományozta az előállott új közösség lelkére és kulturájára." 8

Babits is vitatkozik Prohászka módszerével és szemléletével, a finitizmus elvét pedig végképp elutasítja. Véleménye szerint körülöttünk fürge, cselekvő, sőt "tülekedő" népek vannak, a magyart pedig éppen a szemlélődő nemtörődömség különbözteti meg minden más néptől, mivel a szemlélődő élet és a tiszta látás nyílt értelmességet nevel a lélekben. Ezzel függ össze e nép józansága, világszemléletének realizmusa. A magyar hozzászokott a viszontagságokhoz, nem természete a csodálkozás, azonban Prohászka minősítésével ellentétben a "nil admirari" szemlélet nem képtességet, hanem egyszerűen magatartást jelent, mert az átélt változások és megpróbáltatások józan és fölényes bölcsességet kölcsönöztek neki. Ez a realiztikus magatartás teszi alkalmassá a magyart a politikai és a diplomáciai szerepre, mivel mindig jól tudja, hogy mikor nem érdemes cselekedni; egyetlen önvédelme az óvatosság.

Babits szerint a magyar a legnagyobb szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megőrzi nemzeti sajátosságait, többek között azt a bölcs lomhaságot is, amely ezer éven át megtartotta.

"Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a tülekedő fajok között... Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban,..." 9

Ugyanakkor a 30-as évek végén azt is látja, hogy az elhangzó vitákban már nem nemzetről van többé szó, hanem osztályokról, fajokról, pártokról, a kor pedig megveti a szellemet, hiszen a nemzeti jelszók alatt magát a nemzet elvét destruálja. Feladatának érzi a kezdődő barbárság lármája közepette is ébren tartani az emberiesség eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét megóvni egy jobb idő számára, mert ezek a nemzet igazi szentségei.

A nemzetkarakter megfogalmazásának jellegzetes irodalmi vetülete A nagy költők tanuságtétele, amelyben Farkas Gyula tett kísérletet a magyar lélek megragadására. 10

Felfogása a szellemtörténeti irányzat álláspontját és a nemzeti

klasszicizmus izlését tükrözi; tanulmányában azt vizsgálja, hogy a magyar népi-nemzeti jelleg hogyan fejeződik ki a magyar költészetben. A legkiválóbb szellemeket állítja a középpontba, mivel a "csak tehetséges", közepes költő könnyen kerülhet idegen befolyás alá, de a lángész mindig önmagát adja, ugyanakkor teljes birtokában van művészete anyagának, a nyelvnek, amely a nemzeti génusz legsajátabb alkotása. Farkas nem mulasztja el megjegyezni, hogy a magyar irodalom kisebb alkotói között mindig sok volt az asszimilált, aki csupán saját nemzedékében vált magyarrá, de idegen kultúrában nevelkedett, ily módon nem tekinthető a magyar népi jelleg tanujának, mert magyarsága legfeljebb élmény, nem pedig lelki adottság.

Nagy költőink Balassitól Adyig a történeti magyarság soraiból kerültek ki, ezért úgy véli, hogy ha költészetükből hiányoznék is a "magyar", a "nemzet" vagy a "nép" szó, ha másról sem énekeltek volna, mint szerelemről, természetről, eszmékről, akkor is a magyarság lelkét fejeznék ki.

Két kivételt említ: Zrinyit és Petőfit, de egyiküket sem tekinti asszimiláltnak. Zrinyivel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy természetszerűen magyar volt, mert annak született, annak nevelődött, annak nyelven írt és gondolkodott.

Petőfit értékelve megemlíti, hogy szülőházában ugyan "idegen szózat" is hangzott, de a levegő, a táj, a nép körülötte szinmagyar volt. Az a tény pedig, hogy magyarrá, sőt a legnagyobb magyar lirikussá lett, nem egyéni elhatározás műve volt, hanem a sors adománya.

A tanulmány szerzője csak a mohácsi vész utáni magyarral foglalkozik, mivel - Horváth Jánossal ellentétben - az álláspontja, hogy irodalmunk alapján nem tudjuk megállapítani, hogy milyen volt a pogány- és a középkori magyar. Hangsúlyozza, hogy a mohácsi vész nemcsak a magyar sors, hanem a magyar lélek történetében is hatalmas cezurát jelentett, mivel az Árpádok és Mátyás diadalmas magyarjának helyét elfoglalta a küzdő magyar. Horváth János a Bessenyei felléptétől Arany haláláig terjedő időszakot egyetlen nagy lendületű kornak tekinti, a nemzeti irodalom nagy korszakának, Farkas Gyula ezt kiterjeszti Balassitól Ady Endréig, épp a lelki magatartás hasonlóságai alapján,

mivel a nagy költők műveiből a nép lelke szól - ahogyan él, gondolkodik, érez, cselekszik, egyaránt népét jellemzi.

A magyar népi jelleg lelki tartalmát két aspektusból vizsgálja: egyrészt mint szubjektív vallomást, másrészt mint objektív állásfoglalást, mert a költő nemcsak magáról, hanem népéről is dalol, hiszen alkotásaiban szembesül népével és sorával, magyarázatot keres és ítéletet mond.

A magyart mint egyéniséget vizsgálva kiemeli arisztokratizmusát, azonban az "uriség" fogalmát elsősorban az erény szinonimájaként használja, mivel az igazi magyar magatartás - Arany példáját alapul véve - nem az előkelőséget külsőségekben kereső, barokkos urhatnámságban, hanem a lelki nemességben nyilvánul meg.

Az emberség és az emberi méltóság a magyar másik jellemző tulajdonsága, ennek meglétét másokban is megbecsüli - például a honfoglalás óta megosztja hazáját más népekkel, ugyanakkor szüntelenül harcot is vív más népekkel a puszta létéért. Balassi, Zrinyi, Ady művei jelzik, hogy a legválságosabb időkben sem feledkezett meg az emberiségről, a méltóságtudat pedig ott él az örök magyar típusokban /Bánk, Toldi, Ludas Matyi/.

Ez utóbbi tulajdonsággal függ össze az egyéniség tisztelete is; a magyar nem tömegember, ezért nehezen fegyelmezhető. A magyar jellem nem ismeri a hizelkedést, álnokságot, a költői alkotásokban az intrikus szerepét rendszerint idegen játssza /Biberach, Detre/, így látja a magyar önmagát nyíltszívűnek, egyeneslelkűnek.

A költészet tükrében a magyar egyéniség férfias, a nő háttérbe szorítása azonban megfér a nő lovagias tiszteletével. E férfias egyéniség legfőbb hivatása a katonai, amellyel időnként szembekerül a szellem embere /Janus Pannonius, Ady/. Zrinyi büszkén dalolja: "Nem irom pennával,

Fekete téntával,

De szablyám élivel,

Ellenség vérivel.

Az én örök hiremet."

A magyar irodalom kimagasló hősei katonák /Attila, Árpád, Toldi, Zrinyi/, sőt még a nőkben is szívesen dicsőítik a költők a kato-

nai erényeket /Szilágyi Erzsébet, Zrinyi Ilona, az egri nők/. A kard és toll embere sokáig szembenállt egymással, mivel az irodalom is elsősorban a katonai erényeket tudatosította, s hosszú utat kellett megtennie Balassitól, a tettek emberétől Babitsig, a könyvek emberéig.

A valóságérzet, a józanság - miként Babits tanulmányában - itt is hangsúlyozott személyiségjegye, amely e néplélek természetes adottsága, természetes tehát, hogy irodalmunk is a realizmusban érte el csúcspontját, ellentétben a némettel, amely a romantikában.

A magyar józanságot dicséri az az álláspont is, hogy szükségszerű puritánságából erényt csinál /Petur és Toldi egyaránt szembe fordul az idegen pompával és fényüzéssel/.

E józanság ellenpontjaként jelenik meg az erős affektív hajlam, amely gyakran belső meghasonlást idéz elő a magyar emberben, ezt a kettősséget Horváth János is, Farkas Gyula is kiemeli, sőt az utóbbi szerint a legtöbb magyar emberi hibának is ez az okozója. Ő a magyar humort is keserűbbnek tartja más népeknél, noha tagadja, hogy a magyarság ősi tulajdonsága lenne a buskomorság, sokkal inkább a "vérzivataros századok" negatív következményeit látja benne. Mosolytalan irodalmi hősök sorával bizonyítja, hogy a legjelentősebb költői alakok /Bánk, Toldi/ ennek az ellentmondásos mentalitásnak a kifejezői. Mellőzi azonban a történelmi szituációt, amely a két hőst létrehozta, hiszen Bánk tragédiája a hűség csapdáira is figyelmeztet bennünket, mivel a lojalitás és az ellenzékiesség olyan magas feszültségű izzását és összeütközését élte át, amely szükségszerűen maga után vonta a tragikus végkifejletet. Az öreg Toldi meghasonlottságában Arany a haladás és a nemzet dilemmáját veti fel, tettének megítélése elsősorban morális kérdés Arany számára is, mivel az a lélektani - etikai probléma izgatja, hogy felelős-e az ember a tetteiért.

A hullámszó kedély másik velejárója a sirás. A példák sorát Balassi bűnbocsánatért könyörgése nyitja, Ady zárja, kettejük között pedig "százados könnypatakokat" említ, de hangsúlyozza, hogy e magyar könnyek nem a férfiatlan ellágyulás, hanem a mély érzelmiség jelei. Kölcsey említésekor nem utal a szerző az El-

fojtódás című költeményre, amely éppen modernségével lehetne az adys sirást kifejező életérzés méltó párja. Igaz, ha következetes lenne a vizsgálat, és nem az eszme határozná meg a vizsgálódás irányát és tárgyát, akkor a magyar hibák közt kellene emlegetni a Kölcsey-vers lélektani háttérét, a lírai én magatartását, azonban a hibákat /belső meghasonlás, tétlen álmodozás, mámor utáni vágy, szalmatüzszerű lelkesedés/ nem "szittya vérünk" sajátjának, hanem "turáni örökségnek" tekinti; Petőfi Magyar vagyok című költeményét a hullámozó kedélyállapot dokumentációjaként értékeli, mivel maga a költő is így látja önmagát:

"Magyar vagyok. Természetem komoly,
Mint hegedűnk első hangjai;
Ajkamra fel-felröppen a mosoly,
De nevetésem ritkán hallani.
Ha az öröm legjobban festi képem:
Magas kedvemben sirva fakadok;
De arcom vig a bánat idejében,
Mert nem akarom, hogy sajnáljatok."

A kor világképével összhangban a magyar egyéniségnek jellemzője a felekezeti kötöttségektől mentes istenhit, amely koronként változó intenzitású, de a magyar istenhit még a katolikus emberben sem érte az extázis hőfokát. Ezt részben megmagyarázza a magyar ember alapvető jellemvonása; a valóságérzete, sőt többen a protestantizmus diadalát is ezzel magyarázzák. Pázmány Péter, az ellenreformáció nagy egyénisége sem az érzelemre, hanem elsősorban az értelemre kívánt hatni.

Magyarországon a katolikus és a protestáns közti különbség nem is annyira világnézeti, mint inkább kulturális jellegű volt, ez a magyarázata annak is, hogy a két világszemléletet nem választotta el olyan nagy szakadék, mint más népeknél.

Az istenhit bensőségességének, a hit erkölcsi erejének szubjektív vallomásait Balassitól Adyig végigkövethetjük; e versek közös jellemzője, hogy az élet elvesztésének, az élet értékvesztésének, értelemvesztésének érzete, félelme és elhárítási vágya hívja őket életre.

A magyarnak mint egyéniségnek a fő tulajdonságait Farkas

Gyula tehát az emberségben, józanságban, a férfias katonajellemen, a vallásosságban, az elmélkedő hajlamban látta. Embersége által teremtette és védte meg hazáját; valóságérzete láttatta meg vele történeti és európai helyzetét; férfiassága, katonajelleme biztosította a nemzet fennmaradását; vallása, tudománya és művészete Európa részesévé avatta; istenhite pedig a nemzeti katasztrófák idején megmentette a végső kétségbeeséstől.

Emberi tulajdonságai a közösségi életben is meghatározó szerepet játszottak: a hibái egyik katasztrófából a másikba sodorták, erényei azonban képessé tették nemzeti hivatásának betöltésére.

A magyarnak mint a nemzetközösség tagjának egyik legszebb erénye a hazaszeretete, amely olyan magas foku, hogy minden hibáját elhalványítja, mivel az egyén és a haza sorsa elválaszthatatlanul eggyé válik benne. "A haza minden előtt" gondolat végigkíséri a magyar költészetet. Balassinál, Zrinyinél és Petőfinél Mars és a Muzsák szembesülnek benne, a reformkor gondolatvilágában azonban visszatérően kísért a nemzethalál gondolata, amely Herdernek egy félmondatára vezethető vissza: "... a mások közé ékelt, kiszámu magyaroknak századok multán talán már nyelvét sem lehet majd felfedezni." Ez a könnyedén odavetett félmondat rettegett jóslattá csak akkor válik, ha az valamiképp már meglevő, kiadatlan félelmekre visszhangzik, ha az öngyötrő belső szükség találja meg igazolását a külső szemlélő véleményében.

A nemzeti érzés pesszimizmusa a mohácsi vész utáni történeti fejlődés szomorú eredménye, amely a magányos nemzet tudatával is párosul az idők folyamán, de épp ebből a kétségbeesésből születik meg a magyar heroizmus, mert a magyar a reménytelenségben is remélni és hinni akar.

A legpesszimistább költemények - Kölcsey Himnusza, két Zrinyi-dala, Vörösmarty Szózata - mintha csak azért íródtak volna, hogy feltárják az ellentmondás, az ellenszegülés szükségességét, hogy a magyar élet célját a küzdésben határozzák meg. Ez magyarázza a Gondolatok a könyvtárban pesszimizmusából felmutatott cselekvésvágyat /"Küzdeni - erőnk szerint a legnemesbékért."/, de ezzel magyarázható Madách Tragédiájának ellentmondásos zárzata is, hiszen az Isten által magára hagyott és minden reményétől megfoszt-

tott Ádámnak nem marad más lehetősége, mint a küzdelem vállalása.

Ady "szorongásos hazaszeretete" mélyén is kétpólusú erők munkálnak, a magyar lét tragikumából emeli fel a magyar küldetéstudat fájdalmas élményét, a "szomorúan magyar" költő pedig "muszáj Hercules"-ként, dacosan, de vállalja a küzdelmet.

A veszélyek átélése, a küzdelem készítette illuziótlan önismeretre a magyart, de ennek következménye az erős történeti tudat is, amely a vizsgált kor egészét jellemzi.

A Mi a magyar? kötet létrejöttét sürgető magyar önmegfogalmazás, a némettől való elhatárolódás igénye Farkas Gyula munkájának egészét jellemzi, a német szellemtől való eltávolodás vágya több esetben verbálisan is hangsúlyt kap:

"... a magyar költő az újabb korban is közelebb érezte magához a latin népek, olaszok, franciák lelkét, mint például a németet." 11

"A magyar költészet bizonnyal sokat tanult a némettől, rengeteg anyagot vett tőle át, de szellemet keveset." 12

A német szellem inkább reakcióival hatott a magyarra /ellenhatást váltván ki/..." 13

Ezekben a gondolatokban aktualizálódik - többek között - mindaz a szándék, amely a kötetet életre hívta, és megmutatta, hogy a lelkek többsége milyen hűrookra rezonál.

IV.

A MAGYAR LÉLEKFORMÁLÁS TANKÖNYVI VETÜLETE

"Művészet alatt általában az emberi szellemnek ismert s meghatározott szabályok szerint való ügyességét értjük a végből, hogy valamely célszerű dolgot hozzon létre. Ilyen értelemben a művészet gépszerűre és szabadra oszlik. Gépszerű az a művészet, mely tulnyomólag a testi erők közreműködését kívánja, ilyenek az u.n. mesterségek; szabad az a művészet, mely tulnyomólag az ember szellemi erőit veszi igénybe, ilyenek a nevelés, tanítás, szépművészetek" - írja Kapossy Lucián sárospataki tanár a múlt század második felében, amikor a művészet fogalmát kívánja tisztázni.

A tágabb értelemben vett művészetekhez sorolja a nevelői, tanítói tevékenységet, amelynek a célja és tartalma azonban mindig társadalmilag determinált, mert kereteit, céljait mindig a társadalmi igény szabja meg. Koronként visszatérő probléma a megújulás igénye, amelynek fő motiváló tényezője a társadalmi fejlődés és változás, amely új igényeket támaszt az iskolával szemben. A magyar közoktatás szervezete - a Ratio Educationis (1777) - abból a felismerésből született meg, hogy az oktatásügy politikum is, tehát a nemzet oktatási és nevelési ügye elsősorban állami feladat. Az első állami tanterv a Ratio Educationis volt, ennek alapján készültek a későbbi tantervek (1806; 1849; 1861; 1871; 1879; 1899; 1926; 1938), valamennyi az előző korszerűsítésére törekedett.

Az 1920-as és 30-as évek tantervei, utasításai és az ezek alapján készült tankönyvek egyértelműen tükrözik a kor törekvéseit, világképét, a társadalom szellemi krízisét és megújulási törekvéseit. Az irodalomtanítás legszembetűnőbb sajátossága a funkcionális jellege, amely abból a felismerésből fakadt, hogy világosan látták a kor kulturpolitikuskai a tárgy lehetőségeit a nemzeti identitás kialakításában, és maximálisan éltek is vele. A tankönyveket nagy egyéniségek, tudós tanárok írták, akiknek műveltsége európai színvonalu volt, világképük azonban idomult a korhoz, annak részben vagy teljesen a kiszolgálóivá váltak.

Nem egy könyvben meg lehet csodálni nagyszerű logikájukat, szerkesztői tehetségüket, pedagógiai rátermettségüket is, munkájukon látszik, hogy nemcsak tanárok, hanem mindenekelőtt pedagógusok, akik jól ismerik az emberi lélek minden rezdülését, sőt, elsősorban erre ügyelnek, amikor az utasítások nyomán tankönyvet írnak /Alszeghy Zsolt a Budapesti Tanárképző Intézet Gyakorló Főgimnáziumának tanára, Sik Sándor a Budapesti Kegyesrendi Főgimnázium tanára, Kerecsényi Dezső irodalomtudós, az egyik leghűségesebb Horváth János - tanítvány.

Az ő tevékenységük valóban igazolja Kapossy Lucián szavait, hiszen nemcsak az irodalomnak, hanem a pedagógiának is művészei voltak, ezt a szellemiséget pedig nem volt könnyű alárendelni a közvetlen politikumnak, talán ez okozza a tankönyvekben jól érzékelhető egyenetlenséget, amely hol a bámulatra méltó színvonalban, hol - a mai olvasó számára - a mosolyogni való naivságban nyilvánul meg.

A Horthy-korszakban megjelenő két új tanterv közös és eltérő vonásokat mutat, a társadalmi igényeknek megfelelően.

Az 1926. évi irodalom tanterv kettős törekvése a magasabb igényű irodalmi nevelésben és a valláserkölcsi és hazafias szellem erősítésében összegezhető.

Az 1938-as tanterv tendenciái már új elképzeléseket jeleznek: megőrzi a valláserkölcsi és hazafias nevelés elveit, de erősíteni kívánja az etikai szemléletet, elsősorban a "magyar lélekformálás" kerül előtérbe; a tananyag csökkentése és átértékelése pedig a tantervhez kiadott 1939-es Utasításban nyer indoklást: "Az általános műveltségen nem a tudásanyag mennyiségét kell értenünk, hanem a tanulónak azt a megszerzett képességét, hogy a lényegest megkülönböztesse a lényegtelenről, az egészet a résztől, egyszóval, hogy itélni tudjon." ¹

Az 1920-as évek elején sok bírálat érte a századvég és századelő irodalomtanításának egyoldalú intellektuális jellegét, mely háttérbe szorította a gondolatot és az érzelmet; az 1927. évi Utasítás már az irodalmi művek tartalmi megbeszélését állította a középpontba.

Ez a törekvés alapvetően nem volt új, hiszen a múlt század leg-

kiválóbb tanárai is helytelenítették az elméleti ismeretek öncélú tanítását; Arany János már a nagykőrösi tanársága idején szakított a szokásos deduktív módszerrel, a tanítás középpontjába az irodalmi mű tartalmát állította, az elméleti ismeretek a megértést szolgálták. Elsősorban a mű eszmei tartalmát tárta fel, nem volt híve az elvont grammatizálásnak. Ez a pedagógiai eljárás azonban még elszigetelt jelenség volt a XIX. század második felében, az olvasmányközpontú irodalomtanítás csak a múlt század utolsó évtizedeiben vált általánossá, amikor a középiskolai oktatás Európa-szerte új utakat keresett, mivel a polgári liberalizmus igényeit már nem elégítette ki a tudományos tételek puszta közvetítése.

Ily módon az 1920-as évek újításai inkább a tematika és a világkép módosítására irányultak, hiszen a tantervi törekvések voltaképp a századvégi - századeleji progresszív örökséget fejlesztették tovább, alárendelve azt a meghatározott politikai viszonyoknak, a valláserkölcsi alapon álló nemzeti nevelés követelményének. Az új Utasítás hangsúlyozza, hogy az olvasmány legfőbb értéke a hatás, amelyet annak tartalma a tanuló lelkére gyakorol, ezért elsődleges a tartalmi megbeszélés, csak ezt követi az elméleti okulás, amely a jobb megértést szolgálja. Pozitívként kell értékelni az irodalmi nevelés elvét is, mert a művek tartalmi feltárását értelmi és érzelmi síkon egyszerre törekedett megvalósítani, az erkölcsi nevelés szempontjait úgy helyezte előtérbe, hogy igyekezett összhangot teremteni az értelmi és az esztétikai nevelés között.

Míg az 1920-as évek újító törekvései nem érintették a negyedik - hatodik osztályos retorikai - stilisztikai - poetikai studiumokat, addig a 30-as évek ezen a téren lényeges változást hoznak, mivel megszűnik a fenti osztályokban a stilisztika - retorika - poetika rendszerű tananyagbeosztás, az elméleti ismereteket az első hat osztály anyagában egyenletesen elosztották, így biztosították az olvasmányok tartalmi primátusát.

Pozitívként értékelhető ez az elgondolás, mert jobban alkalmazkodik a tanulók életkori sajátosságaihoz, de figyelemre méltó törekvés is, amely az irodalomtanítás egyes területei között

belső összefüggést teremtett, az irodalmi szövegekhez kapcsolta az elméleti ismereteket.

Az irodalomtörténet tanítása nem mutat egységes képet a két világháború közötti korban: Beöthy Zsolt irodalomtörténete éppugy helyet kap, mint a pozitivistá szellemű irodalomtörténetírás, amelyben jelentős szerepet kapott Pintér Jenő, Alszegehy Zsolt, Szinnyi Ferenc, Voinovich Géza és Zsigmond Ferenc /ők valamennyien tankönyvet is irtak/.

A hivatalos irodalomtörténetírást Horváth János ujította meg a szellemtörténeti iskola eredményeivel. Ő az irodalmi jelenségek lélektani, esztétikai és stiláris vizsgálatát az irodalmi fejlődés társadalomtörténeti megalapozásával tette teljesebbé, az egyes művek elemzését a mélyebb összefüggések feltárásával egészítette ki, tehát szintetikus irodalomtörténeti kép megalkotására törekedett. Rendszerének tengelyébe a nemzeti klasszicizmus irodalmát állította, amely a világirodalmi fejlődés fordítottját mutatja: ez a klasszicizmus nem megelőzi, hanem követi a romantikát. Az ő klasszicizmusa nem az antikvitáshoz fordul, legfeljebb a szónak sajátosan herderi értelmében, vagyis a népköltészethez való igazodás folytán, mely Herder szerint ugyanazt az eszményt testesíti meg, mint a görög-római irodalom remekművei. Horváth János hangsúlyozza, hogy a nemzeti klasszicizmus sajátos, másutt meg nem található "magyar lelki forma", amelynek legfőbb jellemzője az egyensúly, az ellentétek kiegyenlítődése, a mértéktartás, tehát megvalósultnak fogta fel azt az összhangot, amelyre a kor törekedett, de nem tudott megvalósítani.

A nemzeti klasszicizmus két politikai forradalmat tagad, sőt Ady költészeti forradalmát is, eszményét a múlt században keresi, kora irodalmától elfordul.

A kor szellemi szinképének meghatározó erejű fóruma az 1920-as évek elején meginduló *Minerva* című folyóirat, amelynek vezéregyénisége Thienemann Tivadar. Az ő irodalomtörténeti koncepciójának középpontjában a fejlődés, a folytonosság áll, mivel a fejlődés gondolata nélkül az irodalomtörténet csak egybegyűjti az írókról és könyvekről szóló ismeretanyagot idő- vagy

alfabetikus rendben, amely azonban csak életrajzi lexikonhoz vagy bibliográfiai katalógushoz hasonlít, de hiányzik belőle az egység, az egyes emberen tulmutató folyamatos egész.

A fejlődésnek két alapformáját különbözteti meg, a szerves és a szellemi fejlődést.

Elutasítja az organikus fejlődés történelmi és irodalomtörténeti alkalmazásának lehetőségét, mivel az a jelenségek változását az élő szervezet fejlődésének mintájára képzei el, amely a keletkezés, virágzás, hanyatlás, pusztulás folyamatait foglalja magába.

Az irodalom egészére vonatkoztatva az organikus fejlődést, kiderül annak ellentmondásos volta, hiszen minden organizmus életében csak egy fejlődés, egy virágzás lehetséges, és ezt követnie kell a hanyatlásnak, tehát az irodalom egészére nem alkalmazható, csupán az egyes korszakokra. A fejlődés másik alapformájának a szellemi fejlődést tekintti, azt a folytonosságot, amelyben minden nemzedék a maga értékeit átszármaztatja a következő nemzedékre. Ez a fejlődés nem ismer befejezést, a történelemben is a végtelenség felé tartó folyamatot látja, Hegel filozófiájára támaszkodva. Véleménye szerint az irodalomtörténetírásnak is számolnia kell a szellemi élet megszakíthatatlan folytonosságával, hiszen a hagyomány akkor is jelen van, ha a fejlődés folytonossága megszakad, és a régivel ellenkező tartalom alakul ki. Ebből az állandóságból és folytonosságból ered a szellemi fejlődés lényeges tulajdonsága, az, hogy a szellemi örökség a multról a jelenre marad, mindig gyarapodik és növekszik.

Az irodalomtörténetnek tehát nem az elmuló és lezáruló korszakokat, hanem a soha meg nem szakadó folytonosságot kell leírnia, mivel a multat nem önmagáért, hanem a jelen kedvéért igyekszünk megismerni; az ember önmagát, a maga jelenének magyarázatát keresi a történelemben is.

A Thienemann által képviselt szellemtörténeti iskola jelentős egyénisége Farkas Gyula is, akinek irodalmi hatása a tankönyvekben is tetten érhető; Kerecsényi Dezső Horváth János kezdeményezését folytatta; Sik Sándor irodalomszemlélete a katolikus

reformmozgalom eszméit fejezte ki.

A 30-as években jelentkező esszéíró nemzedék irodalomtörténeti esszéikben adott képet a magyar irodalom fejlődéséről. A magyar esszé harcai részben a huszas évek ellenforradalmi provincializmusa ellen irányultak, az ellen a konzervativizmus ellen, amely a századelő műveltségi vívmányai közé zárkózott be, és a művészet minden forradalma mögött a társadalmi forradalmat rettegte. Az irodalom körén túl társadalmi és nemzeti kérdések is esszéformában jutottak kifejezésre, de a szociográfia és a falukutatás igazi műfajává is az esszé vált. Az irodalomtörténetben Szerb Antal teljesítményét kell megemlíteni, annak ellenére, hogy az ő irodalomtörténeti programja elévült, de frissek és ma is érdekesek irodalomkritikai felismerései és észrevételei. Az ő irodalomtörténetén is végigvonul a végzetel való kiegyezés, a finitizmus problémája, de nála nem annyira a művek, mint inkább az alkotók sorsának ábrázolásában érvényesül.

A népi írók mozgalmának irodalomtörténeti felfogását Féja Géza és Németh László tanulmányai fejezték ki; e mozgalom forradalmi népiességének irodalomtörténeti megalapozását Illyés Gyula Petőfi-je adta meg.

A tanári vezér- és segédkönyvek elsősorban Beöthy, Pintér és Alszeghy irodalomtörténetét ajánlják használatra, de Horváth János neve is szerepel a bibliográfiákban. A tankönyvek, különösen a 20-as évek végétől, erőteljesen tükrözik Horváth János felfogását, kiváltképp a Petőfi-portrék megrajzolásakor, a Kecsenyi-féle tankönyv 1940-es kiadásában pedig Illyés Petőfi-értelmezése is feltűnik.

Az 1920-as és 30-as évek tankönyveinek összehasonlításakor annak megfigyelésére törekedtem, hogyan tükrözik a tankönyvek a kor világképét, a társadalmi aktualitásokat, mennyire adnak hirt az eszmei-politikai változásokról, az új szellemi törekvésekről, hogyan kötelezte el magát a középiskolai nevelés és oktatás az irodalomtanítás során.

Az alsó gimnáziumi osztályok tankönyveinek szerkezete a változások ellenére is bizonyos állandóságot mutat, mivel a múlt század végétől kezdve visszatérő téma a "Magyar élet", "Magyar föld - magyar nép", "Magyar táj és élet" köréből vett alkotások bemutatása, a tematikus válogatás azonban már a korra vall. A valláserkölcsei alapon történő hazafias nevelés célkitűzései jól nyomonkövethetők az olvasókönyvekben /Alszeghy-Brisits-Sik/.

Az első osztályos tankönyvet Száz magyar közmondás nyitja meg, ezek a magyar észjárást, a magyar mentalitást tudatosítják a tanulóknak; az ezt követő Krisztus-legendák Jézus erkölcsi génuszára hívják fel a figyelmet, arra, hogy benne a cselekvés és gondolkodás olyan harmóniája valósult meg, amely minden szaván és cselekedetén, sőt egész egyéni életén keresztül is közvetlenül szemlélhető volt. E két fejezet érzelmileg és erkölcsileg megalapozza és előkészíti A magyar nép múltjából összeállított szemelvényeket, amelyeknek alaphangulatát a Himnusz előlegezi, hiszen nemzeti énekünkben megjelenik az a kétpólusúság, amely felé a tankönyv koncepciója tart. A Rege a csodaszarvasról és az Attilához kapcsolódó történeteket az Árpádról szóló mese követi Benedek Elek tollából, Kallós Ede pusztaszeri Árpád-szobrának illusztrációjával, ezek logikailag felidéznek a dicső múltat, a küzdő magyart. Ennek ellenpontjaként a Magyar élet képsorait felvillantó fejezet központi gondolata a rabság és szabadság szembesítése. Pósa Lajos, Petőfi, Arany, Gyulai, Tömörkény és Kisfaludy művei közrefogják, és érzelmi-logikai középpontba állítják Szőke Ambrus Székely föld - mindig zöld című versét:

"Székelyföld
Mindig zöld
Hazám ott,
Szivem ott !
Jaj be szép
Székely nép!
Székely vér
Magyar ér

Kicsiny vagy,
Mégis nagy
Hüvség ott,
Mégse fagy,
Szived ott!"

A vershez mellékelte magyarázat tartalmilag is igazolja az érzelmi hangsúlyt:

"Ezt a gyönyörű kis dalt Szőke Ambrus kuruc vitéz írta 1670-ben. Ma is megdobban rá minden magyar ember szíve.

A kincses Erdélyre, édes székely testvéreinkre gondolunk."2

A válogatás és az elrendezés elve más szempontból is figyelemre méltó. A Pósa-vers banalitását kivéve igényes művekkel ismerkedhetnek meg a tanulók, a tankönyvíró a párhuzamok, ellentétek és a fokozás eszközeivel teremti meg a fejezet érzelmi-logikai egységét. Párhuzamban áll egymással Tömörkény Pusztai élete Petőfi Hirös városával, mindkét mű a Kecskemét-vidéki élet hangulatát, emberi világát mutatja be, ahol a betyár alakja már előlegezi a szabadság gondolatát. Ehhez újabb párhuzammal kapcsolódik Petőfi A gólya című verse, amely térbelileg az Alföld, érzelmileg a szabadság gondolatát viszi tovább. Ezt szinte betetőzi Arany költeménye, A rab gólya, amely a kiszolgáltatottság allegorikus megfogalmazásával az érzelmi hierarchia csúcscaként jelenik meg. Sorrendben ezt követi a szóbanforgó kurucvers, amely aktualizál egy érzelmi állapotot, szintentartja a feszültséget, egyben alkalmat ad a múlt és jelen szembeállítására. Petőfi A pusztá, télen című költeménye logikailag visszautal a fejezetet bevezető alkotásokra, a magyar táj hangulatát tudatosítja Kisfaludy Károly Szülőföldem szép határa... című művével együtt, de közbeékelődik Petőfi Anyám tyukja c. verse, amellyel teljessé válik a hangsúlyozni kívánt haza - táj - család hármasság gondolata.

A második tankönyv szerkezetileg hasonló felépítésű, a népmesék és a magyar történeti mondák a keresztény erkölcsiség elmélyítését szolgálják, a Magyar föld - magyar nép szemelvényei Jókai, Gárdonyi, Tompa, Tömörkény és Petőfi műveire támaszkodnak, de ezek az Utasítás szellemében kiegészülnek "a nemzet legújabb válságának köréből vett" költeményekkel, Sajó Sándor és Vargha Gyula verseivel, a táj - ember összefüggés az Isten és haza párhuzammal fogja keretbe az első négy fejezetet; a Szent István-i gondolat hatja át a történeti mondákat; táj és ember, erkölcs és ember, ember és haza, haza és Isten kapcsolata áll a közölt mű-

vek középpontjában; a hazafias nevelés Vargha Gyula Ébresztő című versében kap aktualizált hangsúlyt:

"Romokba ezredév munkája dőlt,
A szent romot kezünk építse újra,
Henyén ne lásson senkit ez a föld.
Kalapács, véső, kapa és kasza
S könyv a mi fegyverünk s zászlónkra írva
Két szó ragyogjon: Isten és Haza."

Ilyen előkészítés után kerül a második anyag középpontjába Petőfi, az életmű feldolgozásának logikája az előző könyvéhez hasonló: szülőföld - család - haza; kiemelt motívum a szabadságvágy és a fegyveres küzdelem vállalása, a szó és tett egysege, amely az első könyv erkölcsi nevelési programjához kapcsolódik.

Megdöbbenő és egyben zavaró az értékes és a talmi művek egymásmellettisége, az értékbeli súlypontok hiánya.

A harmadik évfolyam tananyaga a magyar irodalom és a politikai magyar nemzet egymásbafonódó életét és interferáló mozgását érzékelteti az Elbeszélések a magyar történelemből című fejezetben: a Mátyás-kori reneszanszra Mohács következett, a küzdelmek kora; az 1900-as évek nagy fellendüléseire Trianon. Ez utóbbit tudatosítja Sajó Sándor Trianon című verse, ezt tetőzi be Vass József miniszternek "A magyar faj"-ról szóló értekezése, amely a történelmi magyar lélek három határozott vonását körvonalazza: összetartozást a magyar földdel, a hazával; a kereszténységgel, a magyar faj vallásával; szétszakithatatlan történelmi kapcsolatot a magyar szent koronával.

A képek a magyar életből c. fejezet Petőfi és Arany jellegzetes magyar típusait mutatja be /Petőfi: A tintásüveg, Csokonai; Arany: A bajusz, Családi kör/, az egész gondolatmenet betetőzése és lezárása Petőfi Magyar vagyok című költeménye, amelyben szinte igazolásként jelenik meg mindaz az elem, ami a kor világképében aktualitást jelent: az ország szépsége és nagysága, a magyar ember jellemének, nemzeti karakterének rajza, a hajdanvolt nemzeti nagyság megidézése, az egykori harci erények magasztalása és a jelennel való szembeállítás, szinte felhívó jelleggel.

A 30-as évek magyar szellemü lélekformálásában erőteljesebben érvényesül a "tettekrekész faji önbizalom" kialakításának programja.

Az első három osztály szemelvényei, logikai és érzelmi összefüggései szoros összetartozást mutatnak, az eszményi magyar vonások bemutatására tevődik a hangsúly. A magyar őstörténet és a honfoglalás köréből vett történelmi tárgyú olvasmányok a találékonyság, az erő, a vitézség erényeire hívják fel a figyelmet, ezt teszik élménnyé Petőfi János vitéz-éből vett szemelvények, de erre épül a másodikos anyag történelmi hőseinek bemutatása is. Szent István, Szent László, Nagy Lajos és a Hunyadiak példázzák a mult kiemelkedő alakjainak erkölcsi nagyságát, haza- és életteremtő erejét, Istenbe vetett hitét, küldetéstudatát. A történeti tárgyú prózai és lírai művek a mohácsi vész koráig mutatják be a magyar történelmet.

A kiemelkedő hősök ősi erényei a mindennapi hősökben élnek tovább /Jókai: A kőszegi hősök, A nagyenyedi két fűzfa; Arany: Szondi két apródja, Balassi: Egy katonaének; Rákosi Viktor: Gábor diák/, de megjelennek az első világháború hős katonái is /Rákosi Viktor: A sztrechnói piros virágok/, akik méltóak a nagy elődökhöz.

A negyedik-ötödik-hatodik osztályok anyagában közvetlenül nem szerepelnek a nemzet legújabb válságainak témaköréből vett szemelvények, az Utasítás értelmében az irodalmi művek tárgyalásakor kell a valláserkölcsei és hazafias gondolatokat elmélyíteni. Az 1920-as években a negyedik-hatodik osztályok művelődési anyaga a régi tanterv stilisztikai-retorikai-poetikai koncepciójára épül, így nem a nevelési, hanem a rendszertani szempontok az erőteljesebbek.

A negyedik osztály a fogalmazástanítás legfontosabb esztendeje, itt nyílik mód arra, hogy tudatosuljon a tanulóknak a helyes és jó stílus. A mesék, anekdoták olvasása kapcsán felvetődik, majd tárgyalásra kerül a stílus fogalma, a jó és magyaros stílus követelménye. Mind a 20-as, mind a 30-as évek negyedikes anyagának középpontjában Arany Toldi-ja áll, amelynek olvasását logikailag két lépésben készítik elő a tankönyvirók. Megelőzi a szalontai Toldi-monda és A magyar nép eszejárása közmondásaiban

című írás Szvorényi József összeállításában, így épülnek tovább a harmadikos erkölcsi-hazafias nevelés elemei oly módon, hogy a népi gyökerek, az ősi magyar vonások mindvégig a figyelem középpontjában álljanak.

Népünk jellemének ősi vonásaként tűnik fel közmondásainkban az adott szó szentsége, ellenkező esetben a becsület kerülne veszélybe. A magyar észjárás jellemzőjeként emeli ki Szvorényi azt a megnyilvánulást, amikor a közmondás tisztos erkölcsökre int, ugyanis valójában nem az ajánlott erkölcsi jóra, hanem a személyre magára vonatkoztatja intését: nem azt mondja, becsüld a józanságot, hűséget, hanem "Becsüld meg magad!". Népünk kiváló tulajdonságaként említik közmondásaink a nyíltszívűséget is, pl. ami a szíven, az a száján /nyelvén/. A vendégszeretet, barátság, bőkezűség kiemelt szerepet kap az erények között, a jog és igazság iránti érzék pozitív adottsága már a hibák egy részét is előrevetíti, a szerző ezzel hozza összefüggésbe a magyar perpatvarkodást, a pártoskodó szenvedélyt. Legszebb magyar vonásként jelenik meg a szabadságvágy és a hazaszeretet, amellyel szoros kapcsolatban áll a vitézség és a nemesi büszkeség mint erény. A stilisztikai studiumok középpontjában álló Toldi hőse - a tankönyvek interpretációja szerint - szinte egymagában testesíti meg a magyar erényeket és hibákat, mivel a saját erejéből lesz bajnokká, de nemzeti jelentőségűvé válik azáltal, hogy legyőzi a cseh bajnokot, mert így nemcsak egyéni célját éri el, hanem a magyar nép becsületét is kivívja. A külső és belső jellemzés Lehr Albert magyarázataival válik teljessé, Miklós testi és erkölcsi tulajdonságai mind-mind a nemzeti vonások egy-egy megnyilatkozásai, mivel "jellemében felfedezjük mindazt, ami a magyar ember természetében szép, nagy és becsülni való, egyszóval, ami igazi magyar." 3

Még az 1940-es Toldi magyarázatok is Lehr Albert munkáján alapulnak, különösen a jellemzés szempontjainak hasonlósága szembevetendő: "... Toldiban pompás együttesben találjuk meg azokat a vonásokat mind, amelyek a magyar fajra jellemzők. Toldi irodalmunk legmagyarabb alakja." 4

A szemelvények többi darabjának kiválasztásakor a tankönyvirók

az előbbi szempontokat érvényesítették, az "Ember-bemutatók"-ban például Balassi: Ének a végekről, Vörösmarty: Az ősz bajnok, Berzsenyi: A magyarokhoz, Petőfi: Pató Pál ur, Arany: A fülemüle című műve szerepel; a "Természeti képek" Petőfi, Csokonai, Jókai, Berzsenyi munkáira épülnek. A 30-as évek tankönyveiben az elméleti részt megelőzik a szövegek, amelyek a lovagi élettől kezdődően átfogják az egyes történelmi korokat, mindvégig a tájak, típusok állnak a középpontban. A népköltészet, mint minden évfolyamon, itt is nagy hangsúlyt kap, és az sem véletlen, hogy a szemelvényben szereplő öt népdal közül három székely-nóta.

Az ötödikes retorika a prózai írásművek elméletével foglalkozik, tisztázza a leíró, az elbeszélő és az értekező műfajok tárgyát, forrásait, szerkezetét és célját. A szemelvények között kiemelt szerepet kap Pázmány Péter alakja, a leírások sorát az ő portréja nyitja, Frankói Vilmos ragyogó képet ad külső megjelenéséről, amelyben már felvillantja belső értékeit. A tankönyv két forrásból eleveníti meg Pázmány egyéniségét, egyrészt prédikációira hivatkozik, másrészt szónoki beszédeire hívja fel a figyelmet, mindkettőnek közös vonásaként említi az észhez szóló érvelést, az érvek erejét, világosságát és sokféleségét, hiszen Pázmány "Mindig az égre mutat, de a földet soha nem hagyja el."⁵ Szónoki beszédei közül a "Mint kell Isten ígését gyümölcsösen hallgatni?" című munkájának elemző bemutatását ismerhették meg a tanulók.

Szerkezeti vázlat segíti a mű megértését, ami rendkívül tömör, logikus és etikailag is mozgósító erejű:

Bevezetés: Minő fontos dolog Isten ígéje!

/kitüzi a beszéd tételét: mint kell hallgatni?

Tárgyalás: Isten ígésének hallgatásához négy dolog kell:

- lelki éhség
- a lényegre, a lelki tanulságra figyeljünk
- javulásunkra fordítsuk a hallottakat
- cselekedettel kövessük a hallottakat

Befejezés: Összefoglalás, buzdítás.

A 30-as években talán még nagyobb jelentőséget tulajdonítanak

Pázmány tevékenységének, erre vall Hóman Bálintnak a M.K. Pázmány Péter Tudományegyetem alapításának 300. évfordulóján elmondott beszéde /1935. május 12./, valamint az 1938-as méltatása, amelyekben Pázmány politikai és kulturális munkásságának három mozzanatára hívja fel a figyelmet: magyarságára, katolikus hitére és európaiságára. Ugy látja, hogy kultúrájában - mint egykor Szent Istvánéban - megbonthatatlan egységet alkotott a magyar hagyomány, a katolikus vallás és a nyugati orientációju műveltség. Különösen a reálpolitikust tiszteli benne, aki világosan látta a problémákat, de a megoldást is felismerte: nyugati tájékozódásu és katolikus irányu nemzetpolitikai koncepció keretében igyekezett a belső egységet kiépíteni, a műveltség színvonalát emelni, a szellemi és politikai függetlenséget biztosítani.

A magyar nép jellemének tudatosítása a retorikai ismeretek tanításakor is központi szerepet kap, az ötödikesek a kiváló természettudós és etnográfus, Hermann Ottó értekezése alapján idézhetik fel újra korábbi ismereteiket; a szemelvény azt tudatja a tanulókkal, hogy az ősi jellemet a természeti viszonyok is alakítják, amely végül is komoly, határozott, "hallgatagságra hajló, a fecsegő és ugrándozó magaviseletet mint férfihoz nem illőt tekinti." 5

A régi tantervhez képest különösen a szónoki beszéd szemelvényei módosultak, Kölcsey, Kossuth, Deák beszédei mellett megjelentek Prohászka Ottokár és Apponyi Albert szenvedélyes szónoklatai is.

A következő értékelő szavak olvashatók az előbbiről:

"Prohászka Ottokár a legnagyobb szabásu magyar lángelmék egyike, a magyar lelkiség nagy ébresztője, a magyar prózai stílus nagy művésze, eredeti gondolkodó, hittudós és író, Pázmány óta legnagyobb egyházi szónokunk." 6/a

Rákócziról szóló beszéde - amelyet a tankönyv közöl - 1906. október 29-én hangzott el a Szent István Bazilika szószékéről annak tiszteletére, hogy a nemzeti kegyelet ebben az évben hozta haza II. Rákóczi Ferenc és a bujdosók hamvait Kassára illetve Késmárkra. A gyászistentisztelet ötezer magyar diák előtt folyt

le a Bazilikában.

A beszéd Rákóczi lelkét ragadja meg, amelyet a szónok szerint a hit és a győzelmes akarat vezérelt a nemzeti szabadságért vívott küzdelemben. Ennek a magatartásnak a követésére buzdítja a magyar ifjúságot.

Vázlat:

I. "Átérezzük a kuruc idők lelkét.

A célt még nem értük el, tovább kell küzdenünk.

II. Rákóczi harcát a magyar ifjúságnak kell folytatnia, ehhez hit, erő és győzelmes akarat kell.

III. Legyen ez az ünnep a magyar ifjúság ünnepe!" 6/b

Érdekes megfigyelni, hogy Prohászka szerkesztése, érvelése már nem a klasszikus retorika hagyományait követi, az érvelésben gyakran kizárásos módszerrel közelít a kifejtendő gondolat lényegéhez.

A szónoki beszédek sorát Apponyi Albert trianoni gondolatai zárják, amely a revízió szükségességének kimondásával kapcsolódik a prohászka programhoz, új motivuma a beszédnek a magyar kultúrfölény számszerű adatokkal való alátámasztása. A tankönyvirók Apponyi szónoki nagyságát a kérdésben való elmélyedésben, az érvek művészi elrendezésében és meggyőző kifejtésében, egyéniségének és stílusának nemes eleganciájában határozzák meg.

Ugyanez a szemelvény az 1939-es tankönyvben is megtalálható, de mivel Apponyi 1933-ban meghalt, a méltató szavak Herczeg Ferenc gyászbeszédével is kiegészülnek, amely magába sűriti a prohászka programot is, a Szekfü Gyula-i koncepció lényegét is.

"Ahány magyar sziv dobog, az forduljon a csillagok felé.

Odafenn megnyílt egy kapu. A magyarság nagy patriarchája egy áldó bucsupillantást vet az országra, amelyet oly nagyon szeretett, és bevonul az örök béke hazájába... Évek óta a világ szemében ő személyesítette meg a magyarságot, és soha még porbatiport népet nem képviseltek annyi nemes méltósággal.... Született vezér volt, vérbeli arisztokrata, talán korunk utolsó mágnása, de osztályának fogyatkozásai nélkül, olyan nemes veretű, hogy magához vonzotta és meghódította a demokráciát is. ...

A nemzet hőseit nem könnyekkel, hanem fogadalmakkal kell meggyá-

szolnunk. Fogadalmunk legyen: Apponyi Albert útján előre, előre mindaddig, míg kivívtuk népünknek az emberi élethez való jogát." 7

Apponyi beszédének gondolatmenetét ugyanaz a vázlat összegzi, amely az 1928-as tankönyvben is olvasható volt, de itt egy felhívó erejű mondat is követi: "Véssük lelkünkbe a feldarabolt Magyarország igazságának érveit!" 8

Változott a szövegkörnyezet is, amelyben a beszédet elhelyezték, két Ady-vers /Fölszállott a páva és A Tűz csiholója/ és Herczeg Ferenc művei előzik meg, Sajó Sándor Magyarnak lenni és Véghvári Eredj, ha tudsz című verse követi:

"Eredj, ha tudsz...

Eredj, ha gondold,

Hogy valahol, bárhol a nagy világon

Könnyebb lesz majd a sorsot hordanod,

....

Akarok lenni a halálharang,

Mely temet bár: halló fülekbe cseng

És lázit: visszavenni a mienk!"

"A trianoni rettentő határozat után ez volt az első költői hang, amely elszakított országrészből, Erdélyből csendült fel.

Mi csendül ki a versből? Miben jelöli meg az elszakított magyarság költőinek hivatását? Mit lát az ottmaradt magyarság feladatának?" 9

Figyelemre méltó még Szekfü Gyula zárszava, amely megerősíti és lezárja az előző gondolatsort:

"A közeljövő egyik nagy feladata a nemzet valóságos megszervezése, az, amit a kiegyezés korszaka elmulasztott, öntudatos, politikailag ítélőképes, anyagilag biztosított társadalommá alakítani népünk atomjait. Csak ily öntudatosított nemzet lesz képes a reá váró nagy feladatokhoz hozzáfogni: a fájdalom szobraitól végre elfordulva, önmagába és a jövőjébe vetett bizalommal alkotni meg a revíziót, Trianon eltörlése feltételeit..." 10

A retorikáról és stilisztikáról szólva érdemes megemlíteni Babits egyik értékezését /Stilisztika és retorika a gimnázium-

ban, Nyugat, 1910. február 1. 177-188. p./, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy ezt a két studiumot a klasszikus ókor egynek tekintette és retorikának nevezte, helyesen. Véleménye szerint voltaképp egy tudományról van szó, legfeljebb két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. A retorika gondolkodni, a stilisztika beszélni tanít; ezzel magyarázható az a tapasztalatunk is, hogy az emberek sokféle módon beszélnek, mivel sokféle módon gondolkodnak. A retorikai és stilisztikai tanulmányokat egy magasabb beszéd- és értelemgyakorlatnak tekintti, amely nem is annyira a könyvek, hanem az élet megismerésére irányul.

Ma is modernnek és újszerűnek tűnik a középiskolai tanítás-tanulás lényegére vonatkozó megállapítása: "Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját."

Végső következtetése azonban sajátosan babitsi: "Az ember szavakkal gondolkodik és szavakkal cselekszik. A művelt ember gondolatokkal küzd, szavakkal csatázik.... Az egyes ember élete: gondolatainak fejlődése és szavainak hatása."

Babits bizik a humánus, az erkölcs erejében, számára a leghatékonyabb fegyver a gondolat és a szó. Ez a felismerés a későbbi évtizedekben felfokozott erővel vált gyakorlattá, a gondolat manipulálhatóságának leghatalmasabb fegyverévé és legeredményesebb eszközévé sekélyesedett a szó, amely részgazságok kifejezőjeként gyakran torz gondolatok hordozójává és ébresztőjévé lett.

A magyar szellemű lélekformálás mellett az ötödikes anyag másik jellegzetessége a korszellem megvilágítására irányuló törekvés, hiszen az olvasmányanyag a magyar történeti múlt szellemi életének legfontosabb áramlatain keresztül világítja meg azokat a kérdéseket, amelyekkel a nemzeti közösség sorsában részt vevő magyar embernek szembe kellett néznie /A pogány magyar; A középkori magyar; A humanista magyar; A megoszlott magyar; A nemzeti küzdelmek magyarja; A magyar műveltség harcosa; Az újjáalakuló kor magyarja; A mai magyarság útja/. Valamennyi szemelvény a koreszmét kívánja megvilágítani, például a pogány magyar eszménye a hős; a középkoré a szent, Bonfinius és

Janus Pannonius költészetében az új közösség eszméje, a nemzet tűnik elő, Kisfaludy Károly Mohács című műve a megoszlott magyart mutatja.

Voltaképp ezzel az osztállyal vette kezdetét a határozottan szellemtörténeti szempontú olvasmányfeldolgozás.

A múlt század irány- és verstana a hatodikos poetikai studiumokban folytatódik a századelő és századunk első évtizedeinek irodalomtanításában is. Laky Demeter premontrei kanonok 1854-es tankönyvét alapul véve új szempontokkal bővítve jelentette meg költészettani olvasókönyvét Kapossy. Lucian 1880-ban. A poetika fogalmát a következőképpen fejti ki:

"Az esztétika magyarázza, mi a szép, s miként nyilvánul meg az a művészet különböző fajaiban, a poetika feladata: kimutatni, miképpen nyilvánul meg a szép a költészet termékeiben, vagyis feladata kifejteni azon szabályokat, melyek szerint képesek vagyunk megismerni és megítélni a költői műveket s alkotásaik titkait." 11

Az említett két tankönyv mind a verstani, mind a műfaji kérdések tárgyalásakor szinte teljességre törekszik, ezt az igényt korlátozza az 1899-es tantervhez készült Utasítás, amely a "tüzetes verstan" helyett csupán a háromféle versrendszer és a kétféle prozódia ismeretét követeli meg. A versrendszer körében csak a legnevezetesebb alakokat /az antik formák közül csak azt, amit Berzsenyi használ; a nyugat-európai formák közül a négy fő sorfaj általános ismertetésén kívül a négyes, negyedfeles trocheust, az ötödfeles, négyes jambust, esetleg a drámai jambust/ kell ismerniük a tanulóknak. Többé már nem a szabályok tanításán, hanem a ritmusérzék fejlesztésén van a hangsúly, a poetika nem a priori tételeket nyújt, hanem a tanítás során a tanár induktív módszerrel törekszik elsajátíttatni az alapvető ismereteket.

A korszerűsítő törekvések megfigyelhetők a tankönyvekben: az elméleti ismeretek az olvasmányok megbeszéléséhez kapcsolódnak; érvényesül a történeti szempont: az egyes műfajokat nem östípusként kezelik a szerzők, hanem a történeti fejlődés eredményeit látják bennük. A műfajelmélet tárgyalásakor az egyes műfajok és korszakok összefüggései állnak előtérben, a tanulók figyelemmel

kisérhetik, hogy az egyes korszakok tipikus műfajai hogyan veszik át és hogyan asszimilálják a régebbi korok tipikus műfajainak hagyományait /például eposz - regény/.

Miután a 30-as években a stilisztikai - retorikai - poetikai ismeretek arányosan elosztva, mindvégig a szemelvények természetéhez igazodva jelennek meg, az alábbi elv szerint alakul a stiluselemző munka: az I-II-III. osztályban egy-egy író jellegzetes szókincsének összegyűjtése; IV-V. osztályban a stilus és a személyiség, a stilus és a tárgy, a stilus és a műfaj jelenségeinek összevetése; a felsőbb osztályokban pedig az egyes írók stilusának részletesebb vizsgálata /Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai/; egy-két szempontu összehasonlító eljárással több író stilusának egybevétése /Petőfi - Burns, Csokonai - Petőfi, Petőfi - Arany, Arany - Goethe, Vajda - Petőfi/; majd az analitikus - szintetikus szövegelemző eljárás, a stilus- és izlésösszehasonlítás /például Bajza - Petőfi/ kerül előtérbe.

Az irodalomelméleti ismeretek tanítására vonatkozóan az Utasítás hangsúlyozza e fogalmak kialakításának a mű megértésében és a tanulók stilusának fejlesztésében betöltött szerepét, ami ma is korszerű szemléletre vall. Tanulságos az a mód, ahogyan az egyes nehezebb vagy a gyakorlati élet szempontjából lényeges fogalmak tartalmi jegyeinek megfigyeltetését több éven át végzik /például a műfajok kategorizálása, stilisztikai és szerkesztéstan ismeretek/, de hasonlóképpen előremutató elveket lehet megfigyelni azzal kapcsolatban is, hogy miként lehet az elméleti ismeretek tanítását a tanulók kifejezőkészségével összekapcsolni /hogyan kell az olvasmányok szerkezetének megbeszélésével és szerkezeti vázlat készítésével hozzászoktatni a tanulókat ahhoz, hogy szóbeli előadás előtt gondolják át a kifejtendő téma vázlatát, illetve hogyan lehet felhasználni az előre elkészített vázlatot/, figyelemre méltó továbbá a jellemzés és a leírás tanításának metodikája a készségfejlesztő munka szempontjából.

Az irodalomtörténet tanításának két esztendeje a VII. és VIII. osztály. A Tanterv és az Utasítás még támaszkodik az 1903-as dokumentumokra, de míg azok a pozitivistá módszerrel az objektivitásra törekedtek, az 1927-es Utasításban már jelentkezik a szellemtörténeti irányzat hatása. A társadalmi fejlődés helyett az

örök emberi eszmények megnyilvánulásait kell megfigyelni az irodalom történetében, meg kell keresni az egyes korokat mozgató eszméket, amelyek a nemzeti szellemnek fontos megnyilvánulásai.

Már az ötödikes retorika tankönyv utal arra, hogy az irodalomtörténet hosszú időn keresztül a művelődéstörténet egyik ága volt, "Ma a korok szellemi képének összehasonlítását, a szellemi áramlatok megállapítását, a politikai és társadalmi mozzanatok talaját és befolyását, a nemzet szellemi életét vizsgálja meg." 12

Az 1920-as évek első felében még Pintér Jenő és Beöthy Zsolt irodalomtörténete volt meghatározó jellegű, az évtized második felében, majd a 30-as években egyre inkább a szellem-történeti felfogás érvényesült. A változások mögött két új tanterv áll, az Utasítások alapján készült tankönyvek bevezetője, irodalomtörténeti korszakolása és a szerzői állásfoglalások jellege erre hívja fel a figyelmet.

A közvetlenül az új Tanterv életbe lépése után készült tankönyv Prónai Antal munkájára épül Alszeghy-Sik átdolgozásában /1928/. Az irodalom és az irodalomtörténet fogalmát így határozzák meg: "Az irodalom az olyan irott művek összessége, amelyek maradandó értékűek. A világirodalom az összes népek irott műveit foglalja magában. A magyar irodalom a magyar szellemnek megnyilatkozása maradandó értékű irott művekben. A magyar irodalomtörténet ezeknek a prózai és költői írásműveknek keletkezését, fejlődését vizsgálja, és megismerteti azzal a gazdag szellemi tartalommal, amely bennük rejlik." 13

A szerzők hangsúlyozzák, hogy az írásművek bonyolult szellemi működés eredményei, ezért vizsgálatuknak is sokféle szempontot kell figyelembe venni, különösen fontosnak tartják a nemzetnek és a kornak a hatását, a műben megnyilatkozó írói egyéniséget, és az egész emberiséggel közös eszmék kapcsolatát.

Mivel minden írásmű magán viseli a nemzetnek és a kornak a jegyeit, amelyhez az író tartozik, ezért a nemzeti szellem fontos megnyilvánulásainak tekintik a vallási életet, a politikai és az állami szervezetet, a közművelődést, a gyakorlati életet,

a művészetet. A nemzeti szellem legsokoldalubb és leghűbb tükrének azonban az irodalmat tartják, mivel az irodalomból ismerjük meg az egyes korok mozgató eszméit, gondolkodásmódját, műveltségét, így az irodalom jelenségei állandóan összefüggésben vannak a kor eszméivel, tehát az írásművek vizsgálatakor a kor történetére is figyelni kell.

A jó egy évtizeddel későbbi irodalomtörténeti tankönyv már a lélektani szempontokra hívja fel a figyelmet: "Az irodalom az emberi léleknek szavakban való megnyilatkozása. Amíg élőszóban él, szájhagyománynak nevezzük; leírt vagy nyomtatásban közzétett termékei alkotják a szorosabb értelemben vett irodalmi termést. Az irodalomtörténet azonban csak bizonyos válogatással veszi számba az irodalmi megnyilatkozást. Értékeléssel szedi össze a megismerendő anyagot. Ennek az értékelésnek két szempontja van: figyelemmel kíséri a megnyilatkozó tartalom lelki jelentőségét és mérlegre teszi a megnyilatkozás művészi becsét. A lelki jelentőség kettős: a megnyilatkozó egyén szempontjából érezhetünk valamit jelentősnek, vagy az illető kor és nemzet lelki tartalma szempontjából." 14

Mindkét tankönyv az egyes szerzők - gondolkodását, érzésvilágát, jellemét - egyéniségét állítja középpontba, amelyet azonban nemcsak az életkörülmények alakítanak, hanem hatással van rá a kor is, amelyben élnek, a nemzet is, amelyhez tartoznak. E koncepció szerint tehát minden irodalmi mű az íróra vall, de általa a korra és a nemzetre is. Kiemelt szerepet kapnak a nagy egyéniségek, akik a maguk korának szellemi vezetői, nemzetük nevelői, ezáltal nemcsak az irodalmi izlést fejlesztik, hanem a nemzeti gondolkodást is; a nemzet szellemének történetében pedig mind a két mozzanatnak egyformán nagy jelentőséget tulajdonítanak a tankönyvirók.

A korábbi irodalomtörténeti tankönyv az örök emberi érzelmekre hívja fel a figyelmet, e logika mentén kapcsolja össze a magyar- és a világirodalmat, mivel az egyes korok eszméi hatnak egymásra, "áterednek" egyik irodalomból a másikba.

A későbbi tankönyvi koncepció a nemzeti szempontot részesíti előnyben - a lélektani szempontok mellett -, a nemzet lelkének megnyilatkozását látja elsősorban a nemzeti irodalomban.

A nyelvi fejlődést részletesen elemzi, hiszen a magyar irodalom nyelve hosszú ideig a magyar és a latin volt, a latin azonban, minthogy idegen lelkiség nemzetközi nyelve volt, nem idomulhatott hozzá teljesen a nemzeti lélekhez, tehát csak abból a szempontból kap jelentőséget a latin nyelvű irodalom, amennyiben bizonyos kor-lelkiséget nálunk is kifejezésre juttat.

A 20-as évek tankönyvei az irodalmi fejlődés rendjét, korszakait a nemzet egyetemes történetével hozzák összefüggésbe, a későbbiek az egyes korokat jellemző lelkiség és az egyes korokban uralomra jutó izlésirány alapján tagolják a magyar irodalom történetét.

V.

EGY PÉLDA: PETŐFI A KORSZAK IRODALMI TANKÖNYVEIBEN

Az evolúciós társadalmi haladás egyben kulturális folytonosságot is jelent szellemi értékek, nemzeti eszmék alakzatában megjelenítve. A két világháború közötti Magyarország Trianon után kialakult értékzavarai részben nyugat-európai orientációt, részben humanista értékeket, a nemzeti multnak a körülményektől engedett folytonosságát egyaránt hordozták.

Valamely társadalom szellemi értékfolyamatainak maradéktalan feltérképezése sohasem lehetséges, így van ez a magyar társadalom esetében is. Az utólagos értékelő helyzetét tovább bonyolítja, hogy sok szempontból más tényezők jellemezték helyzetünket a Horthy-korszak különböző szakaszaiban. Így például a kurzus politikai biztonságérzete, gazdasági egészsége, perspektívái a negyedszázad alatt erősen hullámzó mozgást mutattak. Emberi tragédiák kísérték azt a drámai változássorozatot, amelyet hazánk zsidó származású polgárai a politikai reakció előretörése nyomán elszenvedni kényszerültek. Ennek kapcsán a fasizálódó európai légkörhöz számos magyar értelmiségi is többé-kevésbé egyértelmű vonzalmat mutatott.

Hazánk belső helyzetét számos vonatkozásban befolyásolta a környező országokban élő magyarság sorsa, de befolyásolták a Kárpát-medence általános nemzetiségi viszonyai is. Az utólagos bölcselkedés kísértését elkerülve is megállapítható, hogy a magyar nemzeti kultúra európaisága, a szellemi internacionalizmus ezernyi formában történő megnyilvánulása, de egyben nyelvünk, kultúránk erőteljesen hirdetett rokonalansága egymást erősítő kölcsönhatásba került. Ez a Kárpát-medencében Trianon után betöltött sajátos kulturális helyzetünk, amelynek előképét Ady nemzetfelfogásában, magyarságélményében vélték a kor uralkodó ideológusai megtalálni, lényegében a kulturfőlény koncepcióban nyert kifejezést. Ennek a kulturális magatartásnak természetesen politikai indítékai is voltak, mintegy alátámasztva a trianoni döntést revideáló szándékkal. Mindazok a szellemi emberek, akiket ez a magatartás döntésre kényszerített, a korszak ellentmondásai

között hányódva élték meg a valós- és álproblémák kihívásait. Ilyen értelemben nemzeti kulturánk hordozói, tehát a humán értelmiség alkotói, személyes sorsukon keresztül is megszenvedték az egy ember életében valójában feloldhatatlan konfliktusokat. Ebben a saját multunkat, történelmünket értékelő és újraértékelő vivódásban lényegében lehetetlen volt valamely értéknek egyértelmű és következetes vállalása, másszóval a kultura szerves fejlődésének önépítkezése. Így azután a XIX. század magyar történelmének a művészetben és elsősorban a költészetben megjelenő eszméi és értékei maguk is a két világháború közötti társadalmi, politikai ellentmondások ütközéseinek eszközei, sőt céltáblái lettek.

Nem volt ez alól kivétel az értékbizonytalanság és a nem-egyszer alantas politikai célok által felhasznált Petőfi-kép sem. Elegendő utalnunk Petőfi szabadságeszméjének, nemzetértelmezésének, magyarságképének ellentétes értelmű felhasználására. Tükrözte a magyar szellemi élet súlyos ellentmondásait Németh László vivódása is a különféle politikai és szellemi áramlatok között, miként Babits is megélte ezeket a mélyreható ütközéseket.

Mai visszatekintésünk tehát akkor tekinthető felelősséget hordozó álláspontnak, ha képesek vagyunk tekintetbe venni a két világháború közötti magyar társadalom súlyos politikai és eszmei megosztottságát.

A kor kulturális értékelésének hitelességét a marxista elkötelezettség önmagában csak részben elégíti ki, ezért érezzük nem-egyszer egyoldalunak, mondhatni hiányosnak a korszakról adott képet mind Révai József, mind Rudas László esetében; illetve a pozitívumok mellett erőteljesen jelen lévő egyoldalúságot rójuk az 1950-es évek kulturpolitikai értékelésének terhére.

A magyar köztudatba legmélyebben a Gyulai-féle Petőfi-kép ivódott be, minősítései, ítéletei évtizedekre meghatározták a Petőfi-kutatás tendenciáit. Értékelését a századelő Petőfi-kutatói mértéknek tekintették, még akkor is, ha nem hivatkoztak rá. Szempontjai jól felismerhetők Babitsnál is, Horváth Jánosnál is, sőt az ellenforradalmi ünneplés is kisajátította néze-

teit, mivel - a kor követelményeinek megfelelően - a forradalmár Petőfi háttérbe szorul benne. Gyulai a népiest irodalmi rangra emelő költőt állítja a középpontba; tájverseiben, családi idilljeiben és zsánerképeiben látja megvalósulni igazi költői tehetségét. A liberalizmus nép- és hazafogalma Petőfi-ben ölt testet, aki "... erős fajszeretete egész szenvedélyével öleli a magyar népet, s mintha e népszellem génuszává válnék, ott zeng dalaiban minden, mi a magyar nép kedélyében, életében költői." ¹

Az európaiság - magyarság mélyebb összefüggéseit kutató, magát modernnek valló irodalom azonban némi ellenszenvvel viszonyult a népies költészethez; ennek jórészt az a magyarázata, hogy az önmagát anakronisztikusan túlélő nép - nemzeti iskola a maga esztétikáját mint világnézetet akarta megőrizni.

A liberális Nagy-Magyarországon 1919 előtt a nyugatosok közül csak Ady rajongott Petőfiért. A Nyugat számára ekkor Arany volt a példa, a mérték, az izlésbeli arisztokratizmus és a magyar hagyomány szintézisének megteremtője.

A konzervatív izlést még Ignotus is Petőfivel együtt utasította el, amikor a Kelet népe című cikkében elsősorban Toldit, Hübele Balázst és a Vörösmarty-féle romantikus életszemléletet érzi jellemzőnek a magyarságra, Petőfi magatartását nem, így meg sem említi. Ady viszont antológiát állít össze Petőfi verseiből, és A forradalmár Petőfi-ről írt tanulmányában fejezi ki az adott korról és izléssel való szembenállását. Ő az első, aki felismeri, hogy Petőfi alapvetően politikus költő, mégis, a radikális átalakulások gyűlöltői foglalják le maguknak "És azok, akiket Petőfi még jobban utált: a gyávák, az üres, hazug hazafiaskodók, és mindenekfölött a rossz írók, a tehetségtelenek." ²

Egyszerre szállt szembe az akadémiai körök konzervatizmusával és a bulvárirodalom közönségkultuszával, ezekkel akart leszámolni, amikor a forradalmár Petőfit idézte:

"Petőfi meghamisítóival igazán, alaposan elbánni csak egy ember tudna: Petőfi. Jöjjön ellenük Petőfi maga, a maga szociális hitvallásával, a maga csillapithatatlan és határtalan forradalmiságával, a saját verskorbácsaival..." ³

A forradalom vállalását és a világ átalakíthatóságát sugalló Petőfi-kép nemcsak a hivatalos irodalompolitika ellenérzésével találkozott, maga a Nyugat sem követte Adyt. A radikális demokratikus forradalmiság és a liberális kompromisszum ellentéte az Ady-Babits ellentétben is megfigyelhető. Babits 1910-es Petőfi-tanulmánya a századeleji dekadencia és forradalom-ellenesség számos nyomát viseli magán, ugyanakkor visszahatás is a konzervatív nép-nemzeti epigonizmus Petőfi-képére. Babits is, miként Gyulai, tartózkodik a forradalmár Petőfi elemző megvilágításától, hiszen egész emberi-költői alkatából adódik, hogy idegenkedik a forradalomtól. Az ő lelki alkatához igazán Arany személyisége és költői világa áll közel, aki hozzá hasonlóan szenzitív lélek; felelősségérzetét, morális komolyságát emeli ki. Petőfi-Arany kontroverziája nem elsősorban Petőfi ellen irányul, inkább ürügyként szolgál, hogy poétikai-esztétikai nézeteit megfogalmazza, és Ady költészetével szembefordulva elhatárolja magát a társadalmi kérdéseket felvállaló lirától, s egyben hitet tegyen Arany arisztokratikus művészete mellett. Végső következtetése mélyén /Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában."/ nemcsak az Ady-Babits ellentét érezhető, hanem a kor társadalmi, irodalmi és izlésbeli disszonanciái is.

Szabó Dezső vitázik Adyval is, Babitscsal is, ő nem érez ellentétet Petőfi és Arany között, inkább a vérmérséklet és a körülmények különbségét látja kiemelendőnek, mivel "Egy 26 éves korában eltűnt gyerekember pályáját csak bizonyos határok közt lehet összehasonlítani egy 65 éves élet eredményeivel." ⁴

Elutasítja a nép-nemzeti izlés Petőfi-kultuszát, de az "intellektualizmus dandyskedése"-t is /ez utóbbi minősítés Ady ellen irányul/; hangsúlyozza, hogy Petőfinél "a népdal csak dallamban és az érzések szuggesztíójában őrzi funkcióját", de végül "elfejlődik tőle, s egy sajátos művészeteszményt teremt", nevezetesen azt, amit Szabó Dezső önmagában igyekezett kialakítani. Az a forradalomeszmény, amelyet Petőfi képviselt, és amelyet Ady is követendőnek tartott, Szabó Dezsőtől is idegen, ő lelki megnyilatkozásokra vezeti vissza Petőfi forradalmi költészetét, tehát

mégiscsak Babits felfogásához közeledik, hiszen Petőfi költészetének lényegétől, a demokratizmusától távolodik el.

1923-ban a konszolidálódó ellenforradalmi rendszer a Petőfi-évfordulót a sajátosan nemzeti szempontoknak rendelte alá. A háború és a trianoni határok okozta veszteségek, a bukott forradalmak után a rendszernek szembe kellett néznie a Petőfi-kép világnézeti tartalmával. A nacionalista érzelmeket felkorbácsoló időkben egy olyan személyiség felmutatására volt szükség, aki a magyar szabadság és függetlenség kivívásáért áldozta életét. A nemzet az eszménnyé dicsőült idők felé fordult, Petőfiben és Petőfivel a régi márciusi ifjúságot ünnepelték. Párhuzamba állították a nemzeti veszteséget a szabadságharc bukásával, ezzel Petőfi aktualitását hangsúlyozták. A legigazabb magyart méltatták a szabadságharc költőjében, aki még szláv származásával is a magyarság asszimilációs erejét bizonyította; úgy vélték, minél több a szláv vér Petőfiben, annál nagyobb dicsőség az a magyarságra nézve, mert "Petrovics Sándor sohasem emelkedik föl a világirodalom állócsillagai sorába, ha ifju Szigfridként előbb meg nem fürdik a turáni sárkányvérben." ⁵ Ez a gondolat végeredményben a szupremácia-elv egyik vetülete, amely szerint a Kárpát-medence területén a magyarság képviseli a legmagasabbrendű értéket.

Mivel Petőfi forradalmiságához kétség nem férhetett, a méltatóknak szembe kellett nézniük Petőfi politikai - forradalmi költészetének értékelésével is. A téma felvetése és kifejtésének jellege mindig mélyen összefüggött a történelem dilemmáival, a kor történetfilozófiai problémáival és az alkotó magatartás morális kérdéseivel. A vitathatatlan tény kétféleképpen interpretálták. Egyrészt azt hangsúlyozták, hogy az 1848-as forradalom nemzeti forradalom volt, aminek semmi köze az u.n. társadalmi forradalomhoz, mivel a nemzeti érzés nem azonos a nemzetköziséggel. Másrészt nem hallgatták el Petőfi világforradalmi ambícióit, de magasztos álmoként értékelték, amiből 48 nyarán magyar földre tért vissza, és újra megtalálta a "Cserebogár" dalát.

Az értékelések közös vonása, hogy Petőfi kisajátítása a nemzeti eszme jegyében történik, Trianon után benne látják az "örök magyar lélek inkarnációját", benne egyesül a magyar faj minden erénye és hibája. A neonacionalista, irredenta politika Petőfiben rajzolja meg azt a kulturális antropológiai képet, amelyhez a költő életműve csak illusztratív anyag, a magyarságtudaton van a hangsúly, mind az ortodox konzervativizmus, mind a reformkonzervativizmus képviselői körében.

A valódi kérdéseket megkerülő, sovíniszta hangvételi ünnepelés közepette 1923-ban a Nyugatnak nemcsak szellemi—irodalmi, hanem erkölcsi kötelessége is volt, hogy szót kérjen a Petőfi-centenárium alkalmával. A folyóirat Petőfi-hagyományai is indokolttá tették, hogy különszámban állítsanak emléket a költőnek. A Nyugat 1923 január elsejei számát Babits Petőfi koszorui című verse nyitja meg, amely több szempontból is fontos állomás Babits szemléletének változásában. A költészet centrumába állított társadalmi kérdések jogosultságát tagadó, Ady költészetét elutasító Babits - a világháború élményének hatására - közeledett Adyhoz, és a humánus talajáról eljutott a polgári demokratikus forradalom elfogadásáig. Nemcsak művészi, de etikai hitvallása is az a gesztus, hogy épp a Petőfi-centenárium idején vizsgálja felül korábbi álláspontját.

A vers nemcsak a Petőfihez méltatlan centenáriumi ünnep elutasítása, hanem politikai sikon a rendszer ellen is szól: nemcsak az ünnep, de a magyar valóság is méltatlanná vált Petőfi emlékéhez.

Babits - a disszonanciák kimondásával - úgy teremt szintézist mult - jelen - jövő között, hogy miközben tagadja a jelent, felmutat egy vágyott szellemi-etikai harmóniát, amely a multnak sajátja volt, a jelenből hiányzik, megvalósítása az ifjúság, a jövő feladata.

A Megszokás és a Hivatal koszoruit elutasító Petőfi-émlékszám nemcsak Babits, hanem a nyugatosok véleményének változását is jelzi, hiszen a liberális korszakban a Nyugat Aranyt tekintette mértéknek, azonban a trianoni Magyarország antiliberalis viszonyai között ismét Petőfi került előtérbe, mert költészetének, örökségének vállalásában az örök ellenzék álláspontja is

megfogalmazódott.

A Petőfi-centenárium iskolai vetülete szinte mindenben meg-
egyezik a társadalmi ceremóniával, a kialakítandó Petőfi-kép a
nemzeti nevelés eszményeit hivatott szolgálni: a nemzeti érzés
ápolását és az ifjúság lelkének megóvását az internacionalizmus
szellemétől. A kultuszminiszter 1922. november 16-i rendelete
valamennyi iskolatípus számára elrendeli a százéves évforduló
méltó megünneplését, és körvonalazza a lebonyolítás módját és
szellemét. A rendeletet megfogalmazó Klebelsberg reményét fejezi
ki, hogy a magyar iskola felismerte a Petőfi költészetében rej-
lő nevelő erőt, és bizik abban, hogy a magyar tanitóság és ta-
nárság a Petőfi-ünnepet arra is fel fogja használni, hogy a ta-
nulóifjúságban megerősítse azt a tudatot, hogy annak a nemzet-
nek, amelynek az isteni Gondviselés ilyen nagy egyéniségeket
adott, mint Petőfi, a jövője miatt nem lehet és nem szabad két-
ségbeesnie.

A rendelet az előkészületeket is szabályozza:

"Az ifjúság lelkét már a karácsonyi szünetet megelőző héten, a
rendes tanítási órákon Petőfi életének és műveinek tananyagsze-
rű ismertetésével kell előkészíteni. Az új esztendő után kezdő-
dő tanítási idő második vasárnapján pedig külön ifjúsági ünne-
pély tartandó. Ennek műsorába Petőfi költeményeinek szavalása,
megzenésített Petőfi-versek előadása, továbbá elbeszélő költe-
ményeiből...élőképek bemutatása stb. veendők fel." 6

A műsor súlypontját az ünnepi beszédre helyezi, így a versek
elsősorban ehhez igazodjanak, így kívánja.

E dokumentum szelleméhez és követelményeihez igazodik az a mű-
sorajánlat, amelyet Gyulai Pál, Ferenczy Zoltán és Pintér Jenő
munkái alapján Kőrösi Henrik állított össze iskolai használat-
ra. A szerző nemcsak ötleteket ad, hanem követendő példát állít
a tanárok elé már az ünnepi beszéd szövegének összeállításával
is.

Először a jelent idézi, a "gyászfátyolos" időket tudatosít-
ja, amelynek "hangulata sok tekintetben hasonlít azokhoz a nagy
időkhöz, amelyeknek nagy fiakat kellett szülni, hogy nagy esz-
mék és ezek nyomán fakadt dicső tettek mentsek meg a porbasuj-
tott nemzetet...A jelen gyötrelmeitől megkinzott lelkünk enyhü-

lést fog találni a mai ünnepen." 7/a

Petőfi költészetét a magyar fajiság apotheozisának tekinti: egész egyénisége a magyar génusz hű kifejezője. Párhuzamot von a költő hányatott élete és a viszontagságos magyar sors között, majd az egyéni és a nemzeti jellem mélyebb összefüggéseit bizonyítja. Jelleme egyenes, nyílt, büszke és megalkuvást nem ismerő, mint a magyar jellem; költészete a legtisztább magyar líra, amelynek hangjában a magyar lélek rezeg. Petőfi költészete a magyarságot revelálja, tükröződik benne mindaz, ami szép, vonzó és értékes a magyarban. A karakterológia etikai irányzatának hatása érezhető ebben az okfejtésben, amelynek egyik pólusán a normaadó pedagógus, a másikon a normacimzett tanítvány áll, aki nemcsak befogadja az értékeket, hanem feltétlenül azonosul is azokkal. A szükséges és mellőzhető részekre osztott Petőfi-életmű értékelése itt is szembetűnő: "a nemes szenvedelmektől áthatott nacionalizmus az alapja Petőfi költészetének és egyéni nagyságának egyaránt. Ezért tévednek azok, akik a költőben a nemzetközi gondolat egyik bajnokát vélik üdvözölni...Nem Az apostol Petőfi lantjának igazi hangja, hanem költészetének azok a gyöngyei, amelyekben honszerelme lángol. Ezt a Petőfit, az igazi Petőfit ünnepli a nemzet." 7/b

A leeresztett függöny mögül Kossuth-nóta hangzik fel, majd az utolsó akkordokra szétnyílnak a függönyök, egy tanuló a "Jövődölés"-t szavalja, a háttérben pedig élőképben bemutatandó Petőfi szobra, amint a "Talpra magyar"-t szavalja - hangzik a "rendezői" utasítás.

A műsor második része Gyulai és Pintér Petőfi-képére épül, az ő szavaikkal idézik fel Petőfi külső megjelenését és jellemét, a versek kiválasztása is az ő izlésüket tükrözi. Családi-, szerelmes- és tájversei állnak a középpontban; a népdalok megzenésített változata hangzik el; élőképben jelenítik meg a János vitézből Jancsi megkoronázását; az irodalmi összeállítást a hazafias költemények zárják /Magyar vagyok, Honfidal, Nemzeti dal/.

A befejezés a jelenhez tér vissza, a tanár vagy az igazgató veszi át ismét a szót. A műsor méltó lezárásához a következő

gondolatokat ajánlja a műsorszerkesztő:

"...amint a tatárokat rettegés fogta el, ha Szent László nevét hallották..., így az oláhokat is állandóan rettegésben tartja Petőfi sirja, amelyből ki-kijön a legmagyarabb költő, és oda-dörgi a haramiáknak, hogy hasztalan minden Trianon, ez a föld a magyaroké volt, lesz és marad mindörökké." 7/c

Végül a Himnusz és a Magyar Hiszekegy hangozzék el.

Az irredentizmus e szélsőséges és goromba megnyilvánulása nemcsak a politika és nevelés, politika és művészet összefüggéseire mutat rá, de azt is jelzi, hogy milyen kiszolgáltatottá válnak a kulturális értékek, ha a napi politika tulságosan mélyen behatol a művészet szférájába, ha az aktuális érdekeknek rendelődik alá az egyetemes érték.

A pedagógia más fórumain is jelentkeztek hasonló hangok. A Magyar Tanítók Szabadegyetemén Madai Gyula - az irodalmi nevelésről szóló értekezésében - arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazának neveljük az embert, ezért a nemzet lelke olyan, amilyenné a három iskolafajta formálja. Egyrészt a vallásos nevelés fontosságát hangsúlyozza, mivel a keresztény kultúra kipróbált államfenntartó erő, másrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szabad megelégedni a passzív nemzethüségre neveléssel, a gyerekek lelkébe az új nemzeti vágyak többletét kell beplántálni, a trianoni pluszt. Fontosnak tartja, hogy az oktatás is ugyanezt a célt szolgálja. Az iskolai nevelés alfájának és omegájának a világnézeti nevelést tartja; ezért az oktatásban a nemzeti lélekformálást legegyetemesebben az irodalom, a történelem és a hittan szolgálja.

Padányi-Frank Antal a karakterológia és a pedagógia szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Ugy gondolja, hogy aki emberismerettel foglalkozik, annak elengedhetetlen a nemzetismeret is, tehát a magyar jellemvonásokat ismernie kell a pedagógusnak, mert csak akkor tud értékes munkát végezni, ha tisztában van népének jellemvonásaival, ismeri népe anyagi és szellemi szükségleteit. A karakterológia ily módon gyakorlati célt szolgál, végső eredménye pedig az emberismeret és emberszeretet,

amely lehetővé teszi, hogy az ifjúság jellemvonásai egyre nemesebbek legyenek, és a végső karakterológiai kép így hangoz-
zék: "...nemes gyermek, nemes ifjúság, nemes felnőtt magyar em-
ber." 8

A nemzeti karakter megtestesítője, a vallási, erkölcsi és hazafias értékek hordozója és félisteni rangra emelt képviselője - e kurzus résztvevői körében is - Petőfi, a "turáni őslélek", akinek költészetében a nemzeti és az örök emberi lélek teljességének harmóniája valósul meg. "Ha már nincs nemzeti vallásunk, mint van az angolnak, oroszoknak, töröknek, japánnak, a petőfiánus világszemlélet egysége pótolhatná a nemzeti vallás hiányát"- veti fel Madai Gyula, mert úgy véli, ha minden magyar férfi és nő Petőfin nőne fel, annak politikai hatása az egységes nemzeti világnézet és érzésvilág kialakulásában jelentkezne, mely közelebb hozná egymáshoz az osztálybeli, faji, felekezeti ellentétek által szétagolt társadalmat. Az ő koncepciójában Petőfi mint "a világ egyik legkeresztyéniesebben érző lírikusa" jelenik meg, aki az emberi tekintélyekkel szemben dacos pártütő, de a lényeggel szemben komoly és alázatos: "A forradalmi, francia lélek rajongóját hiába próbálja kisajátítani a vallástalan és nemzetietlen marxizmus, mint a nemzeti eszme terén, úgy vallás dolgában is éppen Petőfit vágjuk ellenérvül a szemébe." Mind család témájú verseiben, mind hazafias költészetében a keresztény életideál teljességét látja megvalósulni Madai. Petőfi nacionalizmusát bizonygatva úgy utasítja el a világszabadság gondolatát, hogy hangsúlyozza, nála ez nem az internacionálét, hanem a testvériesen egybefonódó nemzeti és emberi jogok egyetemességének eszményét jelentette, ezért egyetlen politikai párt sem sajátíthatja ki magának, ő a nemzeté. Véleménye szerint a második évezredben Petőfi lesz az "uralkodó csillagzat egünkön, ha sikerül őt a magyar világnézetű nevelés tengelyvonalába állítanunk, s járhatóbbá válik az út a magyar Kánaán felé." 9

A kor tankönyveinek Petőfi-képe kevésbé harsány. Míg az iskolai ünnepségek hangvétele és a benne megnyilvánuló közvetlen politikum szinte tulharsogja a társadalmilag elvárható lojális

hangot is, addig a tankönyvek egy nyugodtabb, hagyományosabb portrét adnak a költőről, valószínűleg ezt a képet volt hivatott felfrissíteni és újraértelmezni a centenáriumi ünnepség.

Az új tantervek előtti Petőfi-kép erősen kötődik a XIX. századi irodalomtörténetírás hagyományaihoz. Végigkövethető benne a korábbi értelmezési kísérletek logikája: Petőfi a szabadságharc bukása után - egészen a kiegyezésig - már csak a nemzeti függetlenség költője, a kiegyezés után csupán annyi változott, hogy az év egy napja a Talpra magyar-é volt, a felforgató Petőfiből a példás családfenntartás és a magyar alföld szépségeinek ártalmatlan leirója lett, így alacsonyította le az Egy gondolat bánt engemet és Az apostol költőjét a filiszterium már-már az Anyám tyukja költőjévé.

A 20-as évek elején használatos Pintér-féle tankönyv meglehetősen száraz, tényközlő jellegű; az elődökhöz képest semmi új észrevétele, ötlete nincs a szerzőnek. Tipikusan unalmas tankönyv, amelyben nem a gondolat, hanem a minősítő jelzők halmozása érzékelteti Petőfi génuszát /nagyszerű, kiváló, kitűnő, halhatatlan, legnagyobb/. Hol Gyulait, hol Beöthy-t citálja saját, szintelen gondolatmenetébe simítva /pl. "Politikai versei között akad néhány nyers darab, de hazafias költeményei kiváló értékűek"; "...tájversei a magyar leiró költészet halhatatlan remekei" vagy "Az érzéki szerelem hangja nem talált helyet költészetében..."/. Anélkül tekintti át az életművet /a kritikus témákat elhagyva/, hogy bármilyen logikai vagy érzelmi élményt adna az olvasónak. Nem kérdez, nem gondolkodtat, csak közöl; nem súlypontosz, nem rangsorol, így kiküszöböl minden ellentmondást; egy konturtalan, problémamentes, minden fejlődést nélkülöző életutat mutat be, amiben nincs semmi meglepő és érdekes.

1920 márciusában a Szent István Társulat felkérésére Sik Sándor átdolgozta Prónai Antal irodalomtörténeti tankönyvét, de csak annyit változtatott rajta - a tankönyv stilusának és szellemének megőrzése mellett - ami feltétlenül szükséges volt /később az új tantervi anyag alapjául is ez a tankönyv szolgált/. Miként Prónainál, Siknél is az olvasmányközpontuság dominál, a tárgyalás módja nem enciklopedikus, csak a fontos jelenségekkel foglalkozik. A nemzeti szempont áll a középpontban,

az irodalom jellemformáló, erkölcsi nevelő hatásának kiemelésére nagy gondot fordít:

"Költőink mint emberek is érdeklődésünkre tarthatnak számot. A Gondviselés úgy akarta, hogy a legnagyobb magyar írók nagy emberek is legyenek egyuttal, férfiak a szó legszebb értelmében, akik a magyar fajnak büszkeségei." ¹⁰

A Petőfi-életmű bemutatásakor az egyéniség, a költészet és az erkölcsi világrend összefüggéseire hívja fel a figyelmet. A könyv 1928-as kiadásában már Alszeghy felfogása erőteljesen érezhető, ő Prónaival ellentétben azt emeli ki, hogy Petőfi nem ragaszkodik a tételes valláshoz, "Istent a természet ölen keresi, a természet templomában imádja" ¹¹, mivel hisz a lélekvandorlásban, a szellem újraéledésében. A tájverseket is bölcseleti alapon magyarázza, a kor egyéniség- és szabadságkultuszából vezeti le eredetiségüket.

Ez a tankönyv a Pintérénél dinamikusabb, összetettebb Petőfi-portrét ad, lélek és poézis, az új stílus és egyéniség sokoldalú reprezentánsát láthatja Petőfiben, erőteljes hangsúlyt kap mindaz, ami magyar és népi egyszersmind. A közvetlen politikum fellelhető nemcsak jelentős művek hiányában és az egyes alkotások minősítésében, hanem az életrajz egy-egy mozzanatában is, azonban az igazi alaphangot a tankönyv előszava adja meg:

"Adja Isten, hogy Prónai könyve új formájában hathatós segítőtje legyen a magyar ifjúságnak abban a nagyszabású nemzeti önevelő munkában, melytől mártír hazánk élete vagy halála függ".¹²

Az új tanterv jegyében készült tankönyvek Petőfi-képe erőteljesen szellemtörténeti indíttatású, mind a módszer, mind a szemlélet Horváth János máig ható érvényű munkájának hatását tükrözi.

Mivel Horváth János szerint az irodalom írók és olvasók egyfajta szellemi viszonya írott művek közvetítésével, ő ebben a szellemi viszonyban a közös lelki forma fejlődését vizsgálja az irodalmi izlésben és az irodalmi tudatban. Ez a közös lelki forma legösszetettebb módon az irodalmi tudatban tükröződik, ezért meghatározó principiuma a nemzeti eszme, amely egyben

erkölcsi egységet is jelent. Az eszmei és az erkölcsi értékek összeegyeztetésére törekszik, e kettő pedig - az ő koncepciója szerint - csak a nemzeti klasszicizmusban kerül egyensúlyba.

Mind az Alszeghy-Brisits-Sik, mind a Kerecsényi-féle tankönyvekben a Petőfi életmű bemutatása többpillérű, rendkívül tudatos elvi és pedagógiai megfontoltságra vall: az egyes osztályok Petőfi témái logikusan egymásra épülnek; az ismeretanyag mindig alkalmazkodik a tanulók életkorához, értelmi és érzelmi teherbirásához.

Az első osztály - a tankönyv zsánerképszerű kompozíciójából következően - Petőfit csak felvillantja, a magyar élet egy-egy jellegzetességét tudatosítja általa. A második tananyag Petőfi életét mutatja be költeményeiben, a kronológiai előrehaladás az életut jelentős eseményeit idézi fel, tehát kezd kibontakozni a lírai fejlődésrajz, amely megvilágítja, hogy a magyar klasszicizmust megtestesítő lírai karakter miként találja meg a kibontakozás útjait. A további három osztály anyaga nemcsak tematikusan bővíti a témát, hanem minden mű újabb vonással gazdagítja a magyar karaktert. A hatodikos tananyag egyrészt a korábbi évek élményeit és ismereteit mozgósítja, másrészt előremutatás új témák, új ihletek, új élmények felé, elsősorban a vándorélet lelki tényezői kapnak hangsúlyt. Alszeghyék könyve több ponton érintkezik a riedli Petőfi-értelmezéssel, a pozitívizmus ténytisztelete és okkereső igényessége náluk nagyobb szerepet kap. A kor és az egyéniség összhangjával magyarázzák a költői sikert: "Petőfi jókor jött. A sors már bejelentette őt. A talaj már elő volt készítve a népies irány felkarolására. Ő tehát költészetével megfelelt a kor hajlamainak".¹³ A szerzők benne látják irodalmunk nemzeti karakterének kiteljesedését és a fejlődés törvényszerű irányát. Ezt a gondolatot Eötvös József szavaival nyomatékosítják: "Petőfi kitünőleg magyar, legkisebb műve is a nemzetiség bélyegét hordja magán... bátran merem állítani, az egész vastag kötetben nincs dal, mely nem lenne kezdetétől végig magyar, gondolatában, érzéseiben, minden szavában; a költőnek hibái s tökélyei mintegy nemzetiségünk kifolyásának látszanak."¹⁴

Kerecsényi tankönyve karakteresebben Horváth János-ihletésű, mindvégig az élmény és a mű viszonyát vizsgálja a szellemtörténet módszerével, nagy gondot fordít az élmény és az élmény által kiváltott érzés elemzésére. Petőfi eredetiségét az előadás életszerűségében és a lírai invencióban látja, amely az élményt lírai anyaggá avatja. Amíg az élményvilága szegény, a hiányzó élményeket a képzeletéből pótolja, ezzel megkezdődik a szerepjátszás, amelyben az egyéni megnyilatkozásra váró természetes vágy fogalmazódik meg. Ha nincs elegendő élménye, az "új ingerek szükségérzete" pótolja a hiányt, ez lesz a fejlődés hajtóereje /pl. a Felhők/. Kerecsényinél - különösen az irodalomtörténeti könyvben - kifejezetten a szerepjátszásra épül a lírai fejlődésrajz, Alszeghyéknél ez verbálisan nem fogalmazódik meg, de jól érzékelhető a tendencia.

Mindkét tankönyv az élmény, ihlet és a belőlük született művek harmonikus egységének megvalósulását a Julia-szerelem verseiben láttatja; Petőfi politikai költészetének értékelésében állásfoglalásuk ambivalens, Horváth János álláspontját tükrözi. Ő is világosan látja, hogy a politikai gondolat Petőfi számára nem muló inger, hanem egyénisége egyik alapvető vonásának eszmévé tisztulása, fejlődésbeli kiteljesedése, de úgy véli, hogy 1846/47-ben ez még nem bontakozhatott ki, mert nem kapott elegendő élményi eredetű ösztönzést, 48/49-ben pedig már tulságosan erős ingerek érik, ez pedig esztétikailag kevésbé értékes alkotásokat eredményez /"A műforma... csak henye alakiság marad, ha nem a művészi előállítás, hanem a politikai célzat érdekét szolgálja."/. 15

Petőfi politikai költészetének megítélésében az Alszeghy-Brisits-Sik-féle tankönyvek hangvétele elutasítóbb, az eszménytől való eltérés /"izgató célzat", "diszharmonikus hangok"/ elmarasztalása erőteljesebb, Kerecsényi magatartása toleránsabban elutasító /"Hogy a világboldogság megvalósulását ilyen egyszerűnek képzelte Petőfi, ez egyaránt mutatja az ő gyermeteg naivságát és gondolkodásának hótiszta eszményiségét."/. 16

Az olvasókönyvek /I-VI./ tekintélyes számú alkotásra támaszkodva /Alszeghyék 59; Kerecsényiék 75/ hol fejlődési szakaszokra bontva, hol keresztmetszetszerűen mutatják be Petőfi költői ut-

ját, a Petőfi-karakter alapvető vonásaként a természetesség, a kedély, a hazaszeretet, az erkölcsi és az eszmei értékek egysége tűnik fel. Az irodalomtörténeti áttekintés /VIII.o./ a nemzeti klasszicizmus sajátosságaira hívja fel a figyelmet, amely minden ízében magyaros irodalmi izlést alakít ki; legfőbb jellemzője az egészséges realizmus, a szertelenség kerülése, a lélektani hűségre és erős szerkezetre való törekvés, a magyaros formák érvényesülése. Ebbe a Horváth János-i koncepcióba illesztik a tankönyvszerzők Petőfit, ebből a szempontból tekintik át újra életét, egyéniségét és költészetét, bizonyítván, hogy Petőfi fellépésétől számítjuk a nemzeti klasszicizmust, amelynek minden követelményét igazolni látszik az életmű /a költői hivatás felismerése, a liberalizmus szabadságkultusza, a kor demokratikus törekvései, magyaros észjárás és nyelv, stilrealizmus/. Az eszménytől való eltérés, a nem kívánatos költői állásfoglalás, ha szóba is kerül, azt elsősorban érzelmeinek egyenetlenségével és fiatal korával magyarázzák vagy esztétikai alapon utasítják el /pl. Respublica, Az apostol/.

Az Alszeghy-Brisits-Sik-féle tankönyvek a katolikus állami nevelési eszményt képviselik, a szerzők megpróbálják összeegyeztetni a kor ideológiai és pedagógiai követelményeivel a közölni kívánt értékek újabb tudományos értékelését, ennek eredményeként pedagógiailag egy értékes tankönyvsorozat készül, azonban szemlélete a kor antiliberális viszonyainak megfelelően konzervatív, multbanézó. A szerzők nem vesznek tudomást a mult nem kívánatos értékeiről éppugy, mint a jelen torzulásairól, így Petőfi-portrénk is csak bizonyos megszorításokkal érvényes: tulmutat az idillivé szelidített, provinciális Petőfi-képen, de elhallgatja és kisebbiti a költőforradalmárt.

A protestans gimnáziumok számára készült Kerecsényi-Vajthó-Jékely-féle tankönyvek szemlélete politikailag megfelel a kor követelményeinek, mégis, a jelen felé nyitottabb. Az ő Petőfi-jük élőbb, több művel, árnyaltabban világítják meg költői fejlődését, sőt épp a fejlődés elve áll a középpontban, ehhez képest Alszeghyék személyiségrajza statikusnak tűnik. Kerecsényi figyelme is a mult felé fordul "Nagyság csak a multban található - írja. A keletre-nyugatra, égre-földre egyszerre néző ma-

gyarban nem pusztán a testvértelenség tétovasága rejlik. Nagyon is jól tudja, hogy mit keres. A multat keresi¹⁷, de ő a XX. századi új népiességet rokonnak érzi a XIX. századával, nagy tisztelője Illyésnek, ezt a hatodikos tankönyv is tükrözi. Fel-tűnik benne Illyés Petőfi-je, ha nem is a forradalmárra esik a hangsúly, de új inspirációt ad a tanulóknak, ugyanakkor azt is jelzi, hogy ez a tanárnemzedék nem azonosul maradéktalanul a hivatalos Petőfi-képpel, ismeri és közvetve felhívja a figyel-met egy másik, teljesebb értékelésre. Ez az attitűd talán már nem egyszerűen esztétikai, hanem emberi-erkölcsi állásfoglalás is, hiszen az 1930-as évek derekán a nemzeti ellenállás és Pe-tőfi példája összekapcsolódik a német fasizmus elleni harccal.

Ekkor jelenik meg Illyés Petőfi-je, amely az egész magyar baloldal Petőfi-képét kifejezi, az ő példája szentesíti az an-tifasiszta összefogást a legnehezebb időkben. Az 1920-as évek-től Petőfi a hazafias, erkölcsi, vallási eszmény, a nemzeti sza-badság és függetlenség eszméinek kifejezője, a nemzetkarakter megtestesítője, a nemzeti klasszicizmus bálványa. Illyés szakít a nemzeti klasszicizmus felfogásával, a meghamisított, részekre osztott Petőfit új fénnel világítja meg, a teljes embert, a forradalmárt állítja középpontba. Illyés Petőfije 1936-ban a progresszió vállalása, a demokratikus, forradalmi hagyományok-hoz való kötődés szép vallomása, de egyben politikai állásfog-lalás is: nála Petőfi a nyíltság, az erkölcsi tisztaság, a sza-badság forradalmára, miként Ady Petőfi nem alkuszik című tanul-mányában.

Horváth János Petőfi-képe is egyfajta állásfoglalás, hiszen értéke~~s~~sének konzekvenciái nemcsak Petőfire, hanem az egész ma-gyar irodalom fejlődésére is vonatkoznak. Az ő koncepciójában a XIX. század közepe a magyar irodalmi génusz beteljesedése, Pe-tőfi és Arany pályája a csúcspont, utánuk hanyatlás következik. Kora irodalmától elfordul, idegenkedik a XX. század új értékei-től és izlésétől, a mult felé tekintést sugallja, ezt közveti-tik a tankönyvek is.

Ezzel a szemlélettel szakít az 1945 utáni első új gimnáziumi dokumentum, amely lehetetlennek tartja azt a képet, amelyet a középiskola adott korábban a modern magyar irodalomról, és iro-

dalmunk egyik legragyogóbb korát válságjelenségnek minősítette. A tárgyi hűségre való törekvés követelménye is figyelemre méltó /"Petőfiben ne féljünk a forradalmárt is megmutatni..."; "Jókai ne csak a kékszemű nagy álmodozó legyen, hanem mutassuk be benne a magyar illuzionizmus egyik ragyogó tehetségu kifejlesztőjét is"./ ¹⁸ Ekkor még a régi tantervek és tankönyvek alapján folyik a tanítás, az új dokumentumok pótlására az Országos Köznevelési Tanács az 1945/46. iskolai tanévre Kiegészítő Utasításokban körvonalazza az oktató-nevelő munka irányelveit. Hangvétele józan és tárgyilagos, arra figyelmeztet, hogy az új nevelési eszményt nem lehet egyik napról a másikra elrendelni, a nevelés céljainak, módszereinek, az új iskolának azokban kell kiérlelődnie, akik annak cselekvő alanyai: a nevelőkben.

Az Utasítás hangsúlyozza, hogy a nevelés legyen magyar, teremtsen meg azt az új, konstruktív magyarságfogalmat, melyen belső és európai életünk továbbépülhet, mivel "Nevelésünk nem lehet tökéletes, ha nem emberi és magyar életünk ismeretéből indul ki és nem ahhoz vezet." ¹⁹

A magyar nyelvi és irodalmi oktatás fő szempontja továbbra is a "magyar lélekformálás", azonban a magyar demokrácia igényeinek tudatosulnia kell a tanulóknak, a társadalmi valóság alaposabb megfigyeltetése kiemelt szerepet kap, hiszen a régi, kasztszerűen felépített társadalom helyett létrejött egy etikusabb világ, amely távlatot sugallt, megszűnt a műveltségbeli monopólium, az egész népé lett a kultúra.

A felszabadulás utáni első új dokumentum egy korszerű szemléletet világít meg, a megújulás igényével a hagyományok ápolását, a mértéktartás és realitás követelményét tüzi ki célul; nem a tananyagot, hanem a szemléletet kívánja módosítani. Például óvatosságra int az asszimilációs erők ismertetésénél is. Azt az álláspontot tartja helyesnek, amely nem tagadja, hogy a magyarság sok idegen elemet olvasztott magába, de azt is éreztetni kívánja, hogy ez az asszimiláció csak akkor igazi, ha erkölcsi alapú. Ezeknek a kérdéseknek a megvilágításakor nélkülözhetetlennek tartja a magyar önérzet és a szomszéd népek iránti tapintat egyensúlyát. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyarság kelet és nyugat közti helyzetének megvitatásakor "Ne tévedjünk se nyugatos,

se keletieskedő tulzásokba.... mert az ilyen tulzások mindig fél-revezették, illúziók rabjaivá tették és bajba sodorták a magyarságot." 20

Ujszerű a kialakítandó Petőfi-kép is; valamely nagy írónk meghamisításának veszélyeit épp Petőfi példájával igazolja. "Nem szolgálja sem az igazság, sem Petőfi, sem az iskola ügyét az, aki azt tanítja a költőről, hogy Az apostol irásával nem kötelezte hátlára nemzetét. Természetesen amennyire hibás Petőfiből jólfésült, már-már konzervatív nyárspolgárt faragni, épp annyira helytelen csak a forradalmárt megmutatni benne." 21

Valójában az utóbbi irányba módosul a Petőfi-kép. 1946-ban Révai még - a magyar demokrácia őseit keresvén - Petőfiben és 1848-ban látja elődeit, úgy véli, hogy a száz évvel korábban megindult demokratikus átalakulást az új magyar demokrácia győzelme váltja valóra, azonban 1949 nyarán, Petőfi halálának 100. évfordulóján új Petőfi-kép születik.

A "Lobogónk: Petőfi" jelszó Horváth Márton ünnepi beszédében hangzott el először, de nem akkor született, hanem Hitler uralomra jutása után, Németh Lászlót idézve - "Magyar író akarsz lenni? A jelszó: Petőfi." 22 -, amikor a nemzeti ellenállás és Petőfi példája összekapcsolódott a német fasizmus elleni harccal, miként ezt Illyés munkája is jelezte.

Azonban 1949-ben, a fordulat évében minden irodalmi jelszó politikai célt és tartalmat hordozott, így a "Lobogónk: Petőfi" jelszónak is a politikai oldala volt a lényeges. 1949 májusában már lezajlott a MAORT-per, elítélték Mindszentyt, megtörténtek az előkészületek a Rajk-per vádlottjainak letartóztatására, az Államvédelmi Hatóság június elsején kezdte meg a letartóztatásokat. Rákosi a Központi Vezetőség előtt tartott beszédében, május 31-én a következőket mondta:

"Mi messze elmaradunk attól, ami a Szovjetunióban a háború befejezése óta e téren végbement. Ez az elmaradás oda vezetett, hogy kulturfroton olyan rések tátonganak, amelyeken keresztül a régi reakció és a nyugati imperializmus kényelmesen érvényesíthette befolyását. Súlyos mulasztást követnénk el, ha teljes erővel rá nem mennénk erre a kérdésre, amelyen keresztül, ismétlem, az ellenség nemcsak a népi demokráciánkba, hanem a pártunkba is be tudja vin-

ni befolyását." 23

Révai emlékbeszéde tehát egy olyan politikai helyzetben hangzott el, amikor a párt már nem az egy nézetet valló, hanem a különböző nézeteket elhallgató emberek politikai tömörülése volt, a demokrácia maradványainak felszámolásával a megfélemlítésen alapuló egység jellemezte a pártot.

Az irodalompolitikát is az adott helyzethez kellett igazítani: a politika elsődlegességét hirdették, az esztétikai értéket a politikumnak rendelték alá. A kritika mércéje aszerint minősítette pozitívnak vagy negatívnak az egyes műveket, hogy mennyire feleltek meg a politika elvárásainak. A szocializmus helyes esztétikai törekvéseit a napi kritika az aktualitás, az agitáció irányába mozdította el, a művészetet a propaganda egyik eszközének tekintették.

Ennek megfelelően irták át a Petőfi-képet is, politikai fogalmakká absztrahálva a költészetet, önigazolást keresvén Petőfiben, így a száz évvel korábbi költői forradalom és költő minta normává emelése a sematizmus hivatalos meghirdetését jelentette: "Leghaladóbb mai költőink megértették már, hogy következetesen Petőfi útján járni a politikában annyit jelent, mint szocializmus, a költészetben annyit, mint a szovjet irodalom eredményeinek elsajátítása. Petőfi útja: minden kizsákmányolás megdöntése, az ember teljes felszabadítása, ahogy a Szovjetunióban már valóra vált, és napjaink történelme valóra váltja Magyarországon is." 24

Az 1945 után meginduló demokratikus fejlődés 49-ben megszakadt, a Petőfi-centenárium, az irodalmi hivatkozás csak alkalom volt az irodalompolitika ujrafogalmazásához, irányának erőszakos befolyásolásához.

Az 1950-ben megjelenő új gimnáziumi tanterv is az irodalompolitika változását jelzi. A Módszertani Utasítás felhívja a figyelmet arra, hogy mivel az irodalmi élet átértékelése folyamatban van, Révai József és Horváth Márton munkássága nyomán minden nevelőnek részt kell vennie az új irodalomszemlélet kialakításában és alkalmazásában.

Az irodalomtanítás módszertani alapelvei közt kiemelt helyet kap

a műelemzés új követelményrendszere:

"...elengedhetetlen, hogy az irodalmat az osztályharcban betöltött szerepéből igyekezzünk megérteni, ... mivel a valóban mély és helyes irodalomelemzés eljut odáig, hogy az osztályharc állásából, az írónak az osztályharcban tanúsított magatartásából kiindulva a művek kifejezésbeli, formai jelenségeit is megmagyarázza." 25

A tankönyvekben megmarad az olvasmányközpontuság, de sokkal több irodalomelméleti ismerettel bővül a szövegelemző munka, mint korábban szokásos volt. Alapos és rendszeres a műfaji-vers-tani kifejtés, azonban a poetikai eljárások tárgyalása terjengős, többnyire öncélú, mivel a szöveg megértéséhez szükségesnél jóval több az elmélet.

A Petőfi-portré Mikus Sándor 1949-es Petőfi-szobrához hasonlóan merev, didaktikus, az egyes művek értelmezésének ürügyén és helyett az adott politikai irány egy-egy tézise olvasható. Például a Szabadság, szerelem... című epigramma kiemelése és értelmezése nem a Petőfi-életmű bemutatásának súlypontjait előlegezi, hanem az egyéntől elvárható magatartást: "bármilyen szép és szent érzés is a nagy szerelem: feltétlenül alá kell rendelnünk a társadalom nagy érdekeinek és céljainak." 26

Ez a gondolat tipikus megjelenési formája az 50-es évek jövőre orientált valóságképének: az egyén föloldódik a közösségben az "áldozd fel magad"-elv alapján.

Nemcsak a személyiség, hanem a személyesség, az élmény is száműzetik a tankönyvekből, minden művészi megnyilatkozás alárendelődik az osztályharc és az internacionalizmus szempontjainak. Petőfi próféciait éppugy önkényesen értelmezték, mint a korábbi tankönyvek, de míg ott inkább azok a prófécia-körültek előtérbe, amelyek Petőfi személyes sorsát látszottak igazolni /Egy gondolat bánt engemet/, itt a politikai aspektust szinte kizárólagosként hangsúlyozták. A forradalmi látomás-versek kapcsán Az ítélet című költeményről a következő elemzés olvasható:

"A győzelem után megvalósul az örök béke, az igazság és egyenlőség korszaka... Petőfi lángelméje a kommunizmus korszakát sejt meg itt. ... nem ábrándozik a világforradalomról, hanem az emberiség történelmének, az osztályharcnak tanulságai alapján vonja le a

következtetést." 27

A próféciát közvetlenül megfeleltették a mult és jelen osztályharcának, de a politikumot nem emelték az esztétikai szférába, így a vers értékellentéteit az osztályellentétekre redukálták, a kánaáni állapotot az időtlenségből kiemelve korhoz kötötték.

Az elsős gimnáziumi tankönyv élén A XIX. század költői című vers áll, mintegy jelképesen előrevetítve az irodalmi tanulmányok alapelveit: az irodalom fegyver a társadalmi harcban, ezt tudatosítja a Petőfi-vers, további igazolásul szolgál Ady és József Attila. Így körvonalazódik az a koncepció, amely a nemzeti hagyományok kérdésében is a pillanatnyi érdekeknek megfelelően döntött. A történelmi folyamatok összetettségének elemzését mellőzték, a haladó hagyományok láncára fűzték történelmünket: Dózsa, Rákóczi, 1848 és 1919 köré csoportosították a magyar történelmet, ami elmentéses volt ezzel a folyamattal, az kimaradt.

Ugyanígy épültek az irodalmi hagyományok is: Petőfi-Ady-József Attila, de kiemelésük nem őket magukat jelentette, hanem a hozzájuk kapcsolható aktuális politikai téziseket. Petőfi szavainak súlyát végül is Révai nyomatékositja, József Attilát a Kommunista Kiáltvány idézése teszi hitelesebbé.

Végigkíséri a tankönyveket a marxizmus-leninizmus klasszikusainak visszatérő idézése, és mások szavainak ugyancsak idézésen alapuló elvitatása, reakciónak vagy polgárinak minősítése. A sokat hangoztatott tartalmi és formai elemzés dogmává merevedik ezekben a könyvekben, általában a tartalmi elemzés /az "eszmei mondanivaló"/ nem más, mint egy politikai tétel kifejtése, ehhez csupán illusztráció egy-egy műalkotás. A formai elemek feltárása is csak arra szorítkozik, hogy a műalkotások szerkezetükben, formai sajátosságaikban hogyan tükrözik vissza saját koruk társadalmát és a korszak osztályharcait, de a tankönyvi elemzések erre nem adnak választ, általában minden összefüggés nélkül kapcsolódnak az egyes művekhez a stilisztikai-poetikai tudnivalók.

Petőfi sematikus figuraként jelenik meg, kifejezván a személyi kultusz politikai atmoszféráját. A tankönyvekben dichotom világkép érzékelhető: a dolgoknak nincsenek árnyalataik, nincsenek közöttük konfliktusok, csak merő optimizmus, derű és életigenlés.

Ellentmond ennek a követelménynek Ferenczy Béni szép Petőfi-szobra, amely a deheroizáló ábrázolásmód első jelentős alkotása. Állami megrendelésre készült 1948/49-ben, de a kor művészetpolitikája nem kedvezett az új kifejezésmódnak, a hivatalos szervezetek elutasították Ferenczy alkotását. Érthető, hiszen ez a Petőfi nem erőt, pátoszt sugároz, inkább visszafogott személyiség. Juhász Ferencet is ez a szobor ragadta meg, amikor "Petőfi szigorá"-ban, emberi-erkölcsi következetességében látta a követendő művészi magatartást:

"... bizonyos, hogy nem hasonlított arra a jól-megtermett, husos, cifra ruházatu szoborférfira, aki kinyújtott ércujjával a semmibe mutat, akiről mereven sugárzik... a jólét és a biztonság, akivel a milleniumi Magyarország akarta jobba - hazudni a magyar költő-sorsot és megnyugtadni rohadt - önmagát. Nem! Ez nem Petőfi! ... Ferenczy Béni szobra mutatja meg leginkább az ő igazi egyéniségét, azt a Petőfit, akinél jobban aligha áhitozott valaki a dicsőségre, és aki mégis a babérkoszorura lép." 28

"Megemlékezni valakiről annyi, mint ujratereíteni őt" - írja Tordai Zádor Megértő módon című tanulmánykötetében.²⁹ Ez az ujratereítés mindkét kor hivatalos Petőfi-képéből hiányzik, az évfordulók szellemi izgalmát nagy költőink - Babits Mihály, Juhász Ferenc - igazságra hangolt hurjai tették teljessé, azonban az ő értékelésük nem kapott helyet a tankönyvekben.

J E G Y Z E T E K

I. fejezet

1. Pilch Jenő: Horthy Miklós Bp. 1928. 272. p.
2. u.o. 277. p.
3. Hollós-Lajtai: Horthy M. a fehérek vezére Kossuth K. 1985. 204. p.
4. Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon /1890-1950/ Kossuth K. 1977, 40. p.
5. Sik Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka Bp. 1928. 296. p.
6. Turi Béla: Prohászka Ottokár politikai pályája Bp. 1927. 23. p.
7. u.o. 23. p.
8. Hollós-Lajtai: Horthy M. a fehérek vezére 205. p.
9. Szabó Dezső: Az egész látóhatár III. Bp. 1939. 198. p.
10. Ravasz László: Tisza István hagyatéka II. Franklin Bp. 1932. /205-206. p./
11. u.o. 215-216. p.
12. Református Élet 1939. 36. sz. 328. p.
13. Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban Akadémiai Kiadó Bp., 1967. 167. p.
14. Ravasz László: A szent mag /A mohácsi csata emlékezete I./ Franklin Bp. 1938. 352. p.
15. Mi a magyar? Szerk. Szekfü Gyula Bp. 1939. 16. p.
Magyar Szemle Társaság
16. Szabó Dezső: Az egész látóhatár III. Bp. 1939.
/Kulturfölény és Kulturpolitika 194-207. p./
17. u.o. 195. p.
18. Hóman Bálint: Művelődéspolitika Bp. 1938. 29. p.
Magyar Történelmi Társulat
19. Jóboru Magda: A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában Tankönyvkiadó Bp. 1963. 6. p.
20. Hekler Antal: Magyar kulturpolitika 1919-39 Bp. 1942.

21. Apponyi Albert és Wolkengberg Alajos Szózata az ifjusághoz
Bp. 1925.

J E G Y Z E T E K

II. fejezet

1. Hóman Bálint: Művelődéspolitikai, Magyar Történelmi Társulat,
1938. 219. p.
2. Szabó Dezső: Az egész látóhatár /a Magyar Élet kiadása/ Bp.
1939. II. 124. p.
3. Utasítások a középiskolák tantervéhez
Magyar Királyi Egyetemi Nyomda
1927, 209. p.
4. Szabó Dezső: Az egész látóhatár Bp. 1939. III. 198-199
Madách ny.
5. Általános Utasítások a gimnázium és leánygimnázium tantervé-
hez Bp. 1939, 37. p.
6. Magyar Cserkészvezetők Könyve /Szerk. Sik Sándor/
a Magyar Cserkészszövetség kiadása
Bp. 1934. I. 19. p.
7. u.o. I. 23. p.

J E G Y Z E T E K

III. fejezet

1. Prohászka Lajos: A vándor és bujdosó Bp. 1941.
Danubia Könyvkiadó 12. p.
2. u.o. 73. p.
3. u.o. 117. p.
4. Lackó Miklós: Válságok - választások
Történelmi tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról
Bp. 1975. Gondolat, 322. p.
5. Prohászka Lajos: A vándor és bujdosó 114. p.
6. Trócsányi György: Prohászka Lajos könyvéről Bp. 1937. 13. p.
7. Babits Mihály: Esszék, tanulmányok Bp. 1978.
Szépirodalmi Könyvkiadó, II. 628. p.
8. u.o. II. 639. p.
9. u.o. II. 665. p.
10. Mi a magyar? /Szerk. Szekfű Gyula/ Bp. 1939. 263-295. p.
11. u.o. 295. p.
12. u.o. 295. p.
13. u.o. 295. p.

J E G Y Z E T E K

IV. fejezet

1. Általános és részletes utasítások a gimnáziumok és leánygimnáziumok tantervéhez Bp. 1939.
2. Alszeghy-Brisits: Magyar olvasókönyv I. o. 123. p.
3. Toldi. Költői elbeszélés. Irta Arany János, magyarázta Lehr Albert tanár, XIV. kiadás Bp., Franklin Társulat, 46. p.
4. Arany: Toldi. Magyarázta Nagy J. Béla és Péterffy László Franklin Társulat Bp., 1940. 89. p.
5. Alszeghy-Brisits-Sik: Retorika
Szent István Társulat Bp. 1928. 9. p.
- 6/a u.o. 131. p.
- 6/b u.o. 189-190. p.
7. Alszeghy-Brisits: Magyar olvasókönyv Bp. 1939. 152-153. p.
8. u.o. 150. p.
9. u.o. 152. p.
10. u.o. 160. p.
11. Kapossy Lucian: Költészettan és olvasókönyv a gimn. felsőbb osztálya számára Sárospatak, 1887. 23.p.
12. Alszeghy-Brisits-Sik: Retorika 1928. 220. p.
13. Prónai Antal: Magyar irodalomtörténet a gimnázium, reálgimnázium, reáliskola és leánygimnázium VII-VIII. o. számára. Az új középiskolai tanterv alapján átdolgozta Alszeghy Zsolt és Sik Sándor; Szent István Társulat Bp. 1927.
14. Alszeghy-Brisits-Sik: A magyar irodalom története I. rész. A gimnázium és leánygimnázium VII. o. számára Bp. 1941. Szent István Társulat

J E G Y Z E T E K

V. fejezet

1. Gyulai Pál: Petőfi Sándor és lírai költészetünk Bp. 1922. 64.p.
2. Ady Endre: A forradalmár Petőfi
3. Ady Endre publicisztikai írásai III. 1908 - 1918
Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1977. 265. p.
4. Szabó Dezső: Petőfi művészi fejlődése
Esszépanoráma 1900 - 1944 I.
Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1978. 679-680. p.
5. Szalai Anna: Koszorucsata. A Petőfi-centenárium történetéhez
Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1973. 78. p.
6. A kultuszminiszter rendelete a Petőfi-ünnepély megtartására
151, 999/922 Bp. 1922. november 16. Dr. gróf Klébelsberg
Kunó
- 7/a A nagy lírikus születésének 100. évfordulója alkalmából tar-
- 7/b tandó ifjusági ünnepélyre alkalmas beszédek, szavalatok, meg-
- 7/c zenésített Petőfi-versek és élőképek. Összeállította Kőrösi
Henrik Lampel R. T. Bp. 1923.
8. Előadások a Magyar Tanítók Szabadegyetemén
9. A Magyar Tanítók Könyvtára I. Bp. 1938.50-58. p.
Szerk. Péterhidi József
10. Prónai Antal: Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv VII-VIII.o.
A magyar irodalom története VII-VIII. o.
Átdolgozta Sik Sándor Bp. 1920. 4. p.
/1928; 1941: átd. Alszeghy-Sik/
A Szent István Társulat kiadása
11. Alszeghy Zsolt: A XIX. század magyar irodalma
A Szent István Társulat Kiadása Bp. 1923. 89. p.
12. Prónai u. o. 4. p.
13. Alszeghy-Brisits-Sik: Magyar olvasókönyv VI. o. 60. p.
14. u. o. 95. p.
15. Horváth János: Petőfi Sándor
Pallas R. T. kiadása Bp. 1922. 467. p.
16. Kerecsényi-Vajthó-Jékely: Irodalomtörténeti olvasókönyv VIII. o.
71. p.

17. Kerecsényi: Magyar irodalom /Mi a magyar? Szerk. Szekfü Gyula/ Bp. 1939. 318. p.
18. Kiegészítő Utasítások az 1945/46. iskolai évre
Az érvényben lévő tantervek, általános és részletes utasítások pótlására kiadja az Országos Köznevelési Tanács
Egyetemi Nyomda Bp. 1945. 20. p.
19. u. o. 9. p.
20. u. o. 19. p.
21. u. o. 16. p.
22. Németh László: Jelszó: Petőfi
Az én katedrám. Tanulmányok Bp. 1983. 579. p.
23. Ék Sándor: A realizmus zászlaja alatt
Képzőművészeti Alap, Bp. 1954. 71. p.
24. Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi
Irodalmi cikkek és tanulmányok Szikra Bp. 1950. 207.p.
25. Módszertani Utasítás az általános gimnázium tantervéhez
Magyar nyelv és irodalom. Tankönyvkiadó Bp. 1950. 9. 11. p.
26. Julow Viktor-Kosaras István-Margócsi József: Magyar irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. o. számára
Tankönyvkiadó Bp. 1954. 73. p.
27. u. o. 80. p.
28. Juhász Ferenc: Petőfi szigora. Versprózák. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1980. 14. p.
29. Tordai Zádor: Megértő módon. Tanulmányok.
Elvek és utak Bp. 1984. 267. p. Magvető Könyvkiadó

S Z A K I R O D A L O M - J E G Y Z É K

A feldolgozott tantervek, rendeletek

Tanterv a gymnasiumok számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter 1899. május 6-án 32818, 18997. sz. alatti rendeletével

A gimnáziumi tanítás terve, s a reá vonatkozó utasítások. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter a 43/381/1903. sz. alatti rendelettel Bp. 1903.

Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete. A fővárosi Pedagógiai Szeminárium kiadványa Bp. 1959.

Tanterv a középiskolák /gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák/ számára Bp. 1926.

Utasítások a középiskolák /gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák/ tantervéhez /1927. november 11. 70 640 sz. rend./ Bp. 1927.

Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára /10 9646/1938. IX. sz. rend./ Bp. 1938. május 23.

Általános utasítások a gimnázium és leánygimnázium tantervéhez /133 848/1939. IX. sz. rend./ Bp. 1939. május 2.

Kiegészítő Utasítások az 1945/46. iskolai évre. Az érvényben lévő tantervek, általános és részletes utasítások pótlására kiadja az Országos Köznevelési Tanács Bp. 1945.

Tanterv az általános gimnázium számára. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére kiadja a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat Bp. 1950.

Módszertani utmutatás az általános gimnázium tantervéhez. Magyar nyelv és irodalom. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére Bp. 1950.

A kultuszminiszter rendelete a Petőfi-ünnepély megtartására
Dr. gróf Klebelsberg Kunó Bp. 1922. nov. 16.

A feldolgozott tankönyvek, segédkönyvek

Az elemi és középfoku oktatás vezér- és segédkönyvei Bp. 1933.

Alszeghy Zsolt - Sik Sándor

Magyar olvasókönyv a gimnázium, reálgimnázium és reáliskolák
I. osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1925; 1926; 1927.

Alszeghy - Sik

Magyar olvasókönyv a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola
II. osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1925; 1926; 1927.

Alszeghy - Sik

Magyar olvasókönyv a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola
III. osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1926; 1927; 1928.

Alszeghy Zsolt - Brisits Frigyes - Sik Sándor

Magyar olvasókönyv a fiú- és leánygimnázium III. osztálya
számára. A Szent István Társulat kiadása Bp. 1937; 1938.

Alszeghy - Sik

Stilisztika a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola IV. osz-
tálya számára. A Szent István Társulat kiadása Bp. 1927.

Alszeghy - Brisits - Sik

Magyar irodalmi olvasókönyv a gimnázium és reálgimnázium IV.
osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1938.

Alszeghy - Sik

Retorika a gimnázium, leánygimnázium és leányiskola V. osz-
tálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1928.

Alszeghy - Brisits - Sik

Magyar irodalmi olvasókönyv a gimnázium és leánygimnázium
V. osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1939.

Laky Demeter: Irály és verstan a gymnasiumok VI. osztálya szá-
mára Bp. 1878.

Kapossy Lucian: Költészettan és olvasókönyv a gymnasium felsőbb
osztálya számára Sárospatak, 1887.

Alszeghy - Sik

Poetika a gimnázium, reálgimnázium és leányiskola VI. osztá-
lya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1920; 1927.

Arany János: Toldi. Magyarázta Lehr Albert Bp. /évszám nélkül/

Arany János: Toldi. Magyarázta Nagy J. Béla és Péterffi László
A középiskola VI. osztálya számára Bp. 1940.

A Franklin Társulat kiadása

Bartha - Prónai: Poetika a gimnázium, reálgimnázium és reálisko-
kola VI. osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1925.

Alszeghy - Brisits - Sik

Magyar irodalmi olvasókönyv a gimnázium és leánygimnázium
VI. osztálya számára

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1940.

Prónai Antal

Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv a gimnázium, reálgimnázium
és reáliskola VII-VIII. osztálya számára

Átdolgozta Alszeghy Zsolt és Sik Sándor

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1920; 1927; 1929.

Alszeghy - Brisits - Sik

A magyar irodalom története a gimnázium és leánygimnázium
VII. osztálya számára 1. rész

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1941.

Alszeghy - Brisits - Sik

A magyar irodalom története a gimnázium és leánygimnázium
VIII. osztálya számára 2. rész

A Szent István Társulat kiadása Bp. 1942; 1945.

Jékely Lajos - Kerecsényi Dezső - Vajthó László

Magyar olvasókönyv a protestans gimnázium és leánygimnázium
I. osztálya számára

A Franklin Társulat kiadása Bp. 1938.

Jékely - Kerecsényi - Vajthó

Magyar olvasókönyv a protestans gimnázium és leánygimnázium
II. osztálya számára

A Franklin Társulat kiadása Bp. 1943.

Jékely - Kerecsényi - Vajthó

Magyar olvasókönyv a protestans gimnázium és leánygimnázium
III. osztálya számára

A Franklin Társulat kiadása Bp. 1938.

Jékely - Kerecsényi - Vajthó

Magyar olvasókönyv a protestans gimnázium és leánygimnázium
IV. osztálya számára Debrecen, 1941.

Jékely - Kerecsényi - Vajthó

Magyar olvasókönyv a protestans gimnázium és leánygimnázium
V. osztálya számára Debrecen, 1939.

Kerecsényi - Vajthó

Magyar olvasókönyv a protestans gimnázium és leánygimnázium
VI. osztálya számára Debrecen, 1941.

Zsigmond Ferenc

Magyar irodalmi olvasókönyv a protestans gimnáziumok és le-
ánygimnáziumok VII. osztályának Debrecen, 1941.

Zsigmond Ferenc

Magyar irodalmi olvasókönyv a protestans gimnáziumok és le-
ánygimnáziumok VIII. osztályának Debrecen, 1942.

A magyar irodalom története kérdésekben és feleletekben. Összeállította a budapesti Református Gimnázium VIII. osztálya Zsigmond Ferenc tankönyve alapján Bp. 1940.

Magyar könyv az általános gimnázium I. osztálya számára Ideiglenes tankönyv Tankönyvkiadó Bp. 1950; 1951; 1952.

Magyar könyv az általános gimnázium I. osztálya számára Tankönyvkiadó Bp. 1953.

Lux Lászlóné: Irodalmi olvasókönyv II. Tankönyvkiadó Bp. 1954.

Julow Viktor - Kosaras István - Margócsi József

Magyar irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára Tankönyvkiadó Bp. 1954.

Klaniczay - Barta

Magyar irodalomtörténet. Ideiglenes tankönyv III.
Tankönyvkiadó Bp. 1950.

Makay - Dallos

Magyar irodalomtörténet 1. r. Tankönyvkiadó Bp. 1955.

Barta - Dallos

Magyar irodalomtörténet 2. r. Tankönyvkiadó Bp. 1957.

Makay - Dallos

Szöveggyűjtemény a magyar és világirodalomból a gimn. II. o.
számára
Tankönyvkiadó Bp. 1955.

Szöveggyűjtemény a XIX. század irodalmából a gimnázium III. osztálya számára Tankönyvkiadó Bp. 1956.

A felhasznált irodalom

Ady Endre: A forradalmár Petőfi Ady Endre publicisztikai írásai
3. 1908 - 1918 265 - 266. p.
Bp. 1977. Szépirodalmi Könyvkiadó

Ady Endre: Petőfi nem alkuszik - Renaissance 1910. 3-8. sz.

Alszegehy Zsolt: A XIX. század magyar irodalma Bp. 1923.

Apponyi Albert és Wolkenberg Alajos szózata az ifjúsághoz Bp. 1925.

Árpássy Gyula: Általános tanítási és nevelési utmutatások Bp. 1943.

Babits Mihály: Esszék, tanulmányok Bp. 1978. Szépirodalmi Könyvkiadó

Babits Mihály: Petőfi és Arany - Nyugat, 1910 / II. 1577-1590. p.

Babits Mihály: Stilisztika és retorika a gimnáziumban - Nyugat, 1910. 3. sz. 177-188. p.

Balassa László: A magyar-tanítás megújhódása felé - A tanítás problémái Bp. 1941.

Balogh Edgár: Hidverők Erdélyben /1944-1946/ Bp. 1985.
Kossuth Könyvkiadó

Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése
2. köt. /hatodik, javított és bővített kiadás/
Bp. 1891. Atheneum

Dienes András: A Petőfi-titok Bp. é. n. Dante Könyvkiadó

Ék Sándor: A realizmus zászlaja alatt Bp. 1954. Képzőművészeti Alap

Előadások a Magyar Tanítók Szabadegyetemén
Szerk. Péterhidi József A Magyar Tanítók Könyvtára I.
Bp. 1938.

Farkas Gyula: A "fiatal Magyarország" kora Bp. 1932.
Magyar Szemle Társaság

Fekete Sándor: Mezitláb a szentegyházban. Cikkek Petőfiről és kortársairól Bp. 1972. Magvető Könyvkiadó

Fenyő István: Illyés Gyula műveiről. Két évtized - 429-440. p.
Bp. 1968. Magvető

- Fenyő István: Magyarság és emberi egyetemesség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok Bp. 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Ferenczi Zoltán: Szabadság, szerelem Petőfi Könyvtár VI. Bp. 1909. Kunossy, Szilágyi és társa kiadása
- Fülep Lajos: Művészi nevelés az iskolában - Esszépanoráma 2. 1900-1944 378-386. p. Bp. 1978. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Gajda Béla: Az irredentizmus a középiskolában - Magyar Művelődés 1928. 1-2. sz.
- Galambos Lajos: Illyésről Petőfi kapcsán - Kortárs 1963. 9. 1361-64. p.
- Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon /1890-1950/ Bp. 1977. Kossuth Könyvkiadó
- Gyulai Pál: Petőfi Sándor és lyrai költészetünk Bp. 1922 Lampel
- Harsányi István: Az irodalomtanítás megalapozása a középiskola alsó osztályaiban Debrecen, 1937. /Klny. a Református Tanár-egyesület 1935/36. évi évkönyve/
- Hatvany Lajos: Amit Petőfi tanít. Irodalmi tanulmányok 2. 165-168. p. Bp. 1960. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Hatvany Lajos: Így élt Petőfi 1-2. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó
- Hatvany Lajos: A magyar irodalom kisajátítása - Hatvany: Ady Bp. 1974. 664-681. p. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Hekler Antal: Magyar kulturpolitika 1919-1939. Bp. 1942.
- Hevesi András: Petőfi - Esszépanoráma 3. 1900-1944 770-780. p. Bp. 1978. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Hollós-Lajtai: Horthy Miklós, a fehérek vezére Bp. 1985. Kossuth Könyvkiadó
- Hóman Bálint: Közoktatási kérdések Bp. 1937. /Az Országos Nemzeti Klub kiadványa 13. sz./

Hóman Bálint: Művelődéspolitika Bp. 1938.

Magyar Történelmi Társulat

Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete Bp. 1976.

Akadémiai Kiadó

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Bp. 1931.

Magyar Szemle Társaság

Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig
Bp. 1978. Akadémiai Kiadó

Horváth János: Fajkérdés az irodalomban - Horváth János: Tanulmányok Bp. 1956. 459-462. p. Akadémiai Kiadó

Horváth János: Magyar irodalomismeret - Horváth János: Tanulmányok Bp. 1956. 7-26. p. Akadémiai Kiadó

Horváth János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi izlése -

Horváth János: Tanulmányok Bp. 1956. 272-334. p. Akadémiai Kiadó

Horváth János: Petőfi Sándor Bp. 1922. Pallas

Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi Irodalmi cikkek és tanulmányok
Bp. 1950. Szikra Könyvkiadó

Ignotus: Kelet népe - Nyugat, 1908/I. 1-3. p.

Illyés Gyula: Magyarok pusztulása - Illyés: Naplójegyzetek
1929-1945 Bp. 1986. 54-57. p. Szépirodalmi Könyvkiadó

Illyés Gyula: Petőfi Bp. 1954. Művelt Nép Könyvkiadó

Joboru Magda: A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában Bp. 1963. Tankönyvkiadó

Juhász Ferenc: Versprózák Bp. 1980. Szépirodalmi Könyvkiadó

Komár Pálné: A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története a múlt század 60-as éveitől 1945-ig.

Tantárgytörténeti tanulmányok Bp. 1960. Tankönyvkiadó

- Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban
Bp. 1967. Akadémiai Kiadó
- Kornis Gyula: Magyarország közoktatási szervezete Bp. 1932.
- Kornis Gyula: Pázmány személyisége Bp. 1935. Franklin
- Kosztolányi Dezső: Petőfi Sándor - Kosztolányi: Látjátok, feleim
Esszék, tanulmányok Bp. 1976. 166-190 p. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Kulin Ferenc: Illyés Gyula Petőfi-könyvéről - Kritika 1972. 11. sz.
- Kuncz Aladár: Petőfi zsenije - Nyugat 1923/I. 9-20 p.
- Laczkó Géza: A Petőfi-probléma - Öröklés és hódítás Bp. 1981.
154-161. p. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Lackó Miklós: Válságok - választások Bp. 1975. Gondolat
- Lukács György: Írástudók felelőssége Moszkva 1944. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó
- Lukács György: Petőfi és Ady - Korunk, 1939. 721-726. p.
- Lukács Sándor: Illyés Gyula új könyve Petőfiről - Élet és Irodalom 1963. 21.
- Lukácsy Sándor: Petőfi és Cabet ItK, 1966. 3-4. sz.
- Magyar Cserkészvezetők Könyve /Bp. 1934. a Magyar Cserkészszövetség kiadása /Szerk. Sik Sándor/
- Marczell Mihály: A katolikus nevelés szelleme
Bp. 1925. Szent-István Társulat
- Mi a magyar? Szerk. Szekfü Gyula Bp. 1939. Magyar Szemle Társaság
- Mód Aladár: Petőfi és a szabadságharc Bp. 1945. Szikra

Móricz Zsigmond: Petőfi - őserő - Irodalomról, művészetről 2.
1924-42 Bp. 1959. 460-467. p. Szépirodalmi Könyvkiadó

A nagy lírikus születésének 100. évfordulója alkalmából tartandó ifjúsági ünnepélyre alkalmas beszédek, szavalatok, megzenésített Petőfi-versek és élőképek Szerk. Kőrösi Henrik
Bp. 1923. Lampel

Németh László: Petőfi Sándor; Jelszó: Petőfi - Az én katedrám.
Tanulmányok Bp. 1983. 568-575. p. és 576-579. p. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó

Németh László: A minőség forradalma - Tanu 1933/3. 137-139. p.

Pándi Pál: Petőfi. A költő utja 1844 végéig Bp. 1982.
Szépirodalmi Könyvkiadó

Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus
Korunk Tudománya. Szerk. Bernát György Bp. 1974. Akadémiai Kiadó

Petőfi állomásai. Versek és elemzések
Szerk. Pándi Pál Bp. 1976. Magvető Könyvkiadó

Petőfi és Arany levelezése. Petőfi halálának századik évfordulójára Bp. 1949. Hungária Könyvkiadó

Pilch Jenő: Horthy Miklós Bp. 1928.

Pintér Jenő: A magyar irodalom története. Középiskolák számára
2. kiad. Bp. 1919. Lampel

Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés
6. kötet Bp. 1930.

Prohászka Lajos: A vándor és bujdosó Bp. 1941. Danubia Könyvkiadó

Ravasz László: Tisza István hagyatéka 2. Bp. 1932. Franklin

Révai József: Petőfi Bp. 1973. Kossuth Könyvkiadó

Révai József: Válogatott irodalmi tanulmányok Bp. 1968. 2. kiad.
Kossuth Könyvkiadó

- Riedl Frigyes: Petőfi Sándor. A Kisfaludy Társaság megbízásából sajtó alá rendezte Sikabonyi Antal Bp. 1923. Franklin Társulat
- Rónay László: A Nyugat Petőfi képe - Szabálytalan arcképek Bp. 1982. 280-307. p. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Schöpflin Aladár: Petőfi - szempontok - Nyugat, 1923/I. 43-45.p.
- Szabó Dezső: Az egész látóhatár Bp. 1939. a Magyar Élet kiadása
- Szabó Dezső: Petőfi művészi fejlődése - Nyugat, 1912/II. 510-521. p.
- Szalai Anna: Petőfi halálának 90. évfordulója - Irodalomtörténet, 1980. 169-177. p.
- Szapannos Balázs: A Petőfi-kép változásai - Könyvtáros, 1973. 4. sz. 225-229. p.
- Szekfü Gyula: "Valahol utat vesztettünk" - Esszépanoráma 2. 1900-1944 Bp. 1978. 82-120.p. Szépirodalmi Könyvkiadó
- Szigetvári Iván: A százéves Petőfi Bp. 1922. Székasi Sacelláry Pál kiadása
- Tamás Anna: Petőfi képe kétféle harci zászlón - Irodalomtörténet, 1980. 159-169. p.
- Terbe Lajos: Petőfi és a nép Bp. 1930.
- Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak Pécs, 1931. Danubia Könyvkiadó Minerva-Könyvtár XXV.
- Tordai Zádor: Megértő módon. Tanulmányok Bp. 1984. Magvető Könyvkiadó
- Wéber Antal: A népnemzeti irány Petőfi-képének alakulásáról - Irodalomtörténet 1980. 443-455. p.